

PROJECT MUSE®

Sex and Drugs before Rock 'n' Roll

Roberts, Benjamin B.

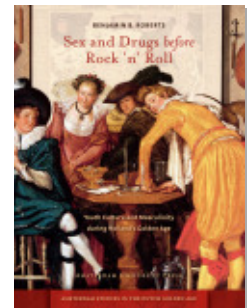
Published by Amsterdam University Press

Roberts, Benjamin B.

Sex and Drugs before Rock 'n' Roll: Youth Culture and Masculinity during Holland's Golden Age.

Amsterdam University Press, 2012.

Project MUSE.muse.jhu.edu/book/66325.

➔ For additional information about this book

<https://muse.jhu.edu/book/66325>

Access provided at 22 Jan 2020 18:05 GMT with no institutional affiliation

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

NOTES

Prologue

- 1 Rijksarchief Groningen (State Archives of the Province of Groningen), Archieven van de Senaat en Faculteiten van de Groningse universiteit (Archives of the Senate and Faculties of the University of Groningen), no. 98, December 28-30, 1629.
- 2 Henk Becker, *Generations en hun Kansen* (Amsterdam: Meulenhoff, 1992), 21.
- 3 Els Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam: Balans, 2009), 73-105.
- 4 Mary Jo Maynes, 'Age as a category of historical analysis. History, Agency, and Narratives of Childhood' in: *Journal of the History of Childhood and Youth* 1 (2008): 114-124.
- 5 Eric Segalstad, *The 27s: The Greatest Myth of Rock & Roll* (Samadhi Creations, 2009).
- 6 Eddy Grootes has published extensively on literature and recreation, see: E.K. Grootes, 'Het jeugdig publiek van de "nieuwe liedboeken" in de eerste kwart van de zeventiende eeuw' in: W. van den Berg & J. Stouten (eds.), *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1987), 72-88; Jeroen J.H. Dekker & Leendert F. Groenendijk, 'Philippe Ariès' ontdekking van het kind: Een terugblik na vijftig jaar' in: *Pedagogiek* 31 (2011): 199-215; Willem Frijhoff, 'Historian's discovery of childhood' in: *Paedagogica Historica* 48 (2012): 11-29.
- 7 H.F.M. Peeters, *Kind en Jeugdige in het begin van de moderne tijd (ca. 1500-ca. 1650)* (Meppel: Boom, 1966), 254-256.
- 8 Steven Ozment, 'The Private Life of an Early Modern Teenager: a Nuremburg Lutheran visits Catholic Louvain (1577)' in: *Journal of Family History* 21 (1996): 22-43.
- 9 K. Hazelzet, 'De levenstrap als les voor jong en oud' in: *Jeugd en Samenleving* 9 (1989): 680-689.
- 10 Levinus Lemnius, *The Touchstone of Complexions Expedient and Profitable for All such as be Desirous and Carefull of their Bodily Health* (translated by Thomas Newton) (London: Elizabeth Allde, 1633 [orig. 1576]), 135-140.
- 11 Alexandra Shepard, *Meanings of Manhood in Early Modern England* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 47-69.
- 12 Levinus Lemnius, *The Touchstone of Complexions Expedient and Profitable for All such as be Desirous and Carefull of their Bodily Health* (translated by Thomas Newton) (London: Elizabeth Allde, 1633 [orig. 1576]), 156-157.
- 13 Levinus Lemnius, *The Touchstone of Complexions Expedient and Profitable for All such as be Desirous and Carefull of their Bodily Health* (translated Thomas Newton) (London: Elizabeth Allde, 1633 [orig. 1576]), 46-47.
- 14 Johan van Beverwijck, *Schat der Gesondheyt met verssen verciert door Heer Jacob Cats* [Part II] (Dordrecht: Hendrick van Esch, 1636), 106-107.
- 15 Arnold van Gennep, *The Rites of Passage* (London: Routledge/Kegan Paul, 1960/1977).
- 16 David A. Holgate, *Prodigality, Liberality and Meanness in the Parable of the Prodigal Son: A Greco-Roman Perspective of Luke 15:11-32* (Sheffield: Continuum, 1999), 142-147.

- 17 Ilja M. Veldman, 'Representations of Labour in Late Sixteenth-Century Netherlandish Prints: The Secularization of the Work Ethic' in: Josef Ehmer & Catharina Lis (eds.), *The Idea of Work in Europe from Antiquity to Modern Times* (Aldershot: Ashgate 2009), 149-176.
- 18 Peter Mathias, 'Time for Work, Time for Play' in: *Vierteljahrschrift für sozial und Wirtschaftsgeschichte* 81 (1994): 305-338, here 310.
- 19 Peter Burke, 'Viewpoint: The Invention of Leisure in Early Modern Europe' in: *Past & Present* (1995): 136-150.
- 20 R. Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens. Collectief gedrag zeden, gewoonten en gevoelswereld van de middeleeuwen tot de Franse revolutie* (Amsterdam: Contact, 1991), 252-257. Translation of *L'invention de l'homme moderne* (Paris: Fayard, 1988) by Rosalie Siblesz & Tess Visser; Norbert Schindler, 'Guardians of Disorder. The Dawn of the Modern Age' in: Giovanni Levi & Jean-Claude Schmitt (eds.), *A History of Young People in the West I*. (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1997), 241-282, here 279; Heather Shore & Pamela Cox, 'Re-inventing the Juvenile Delinquent in Britain and Europe 1650-1950' in: Heather Shore & Pamela Cox (eds.), *Becoming Delinquent: British and European Youth, 1650-1950* (Basingstoke: Ashgate, 2002), 1-23.
- 21 Simon Schama, *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (London: Fontana Press, 1988), 481-561, namely 495.
- 22 Friesland together with Holland were the most prosperous provinces in the Dutch Republic. Jan de Vries & Auke M. van der Woude, *The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), Jan Luiten van Zanden, 'Economic growth in the Golden Age. The development of the economy of Holland 1550-1650' in: Karel Davids & Leo Noordegraaf (eds.), *The Dutch Economy in the Golden Age* (Amsterdam: Nederlandsch Economisch-Historisch Archief, 1993), 5-27.
- 23 Karel Davids, 'Technological change and the economic expansion of the Dutch Republic, 1580-1680' in: Karel Davids & Leo Noordegraaf (eds.), *The Dutch Economy in the Golden Age, 79-105*; Erika Kuipers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e eeuwse Amsterdam* (Hilversum: Verloren, 2005); Maarten Prak, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Nijmegen: Sun, 2002); Tryntje Helfferich & Paul Sonnino, 'Civilians in the Thirty Years' War' in: Linda S. Frey & Marsha L. Frey (eds.), *Daily Lives of Civilians in Wartime Europe, 1618-1900* (Westport, Conn./London: Greenwood Press, 2007), 23-58.
- 24 Herbert Moller, 'Youth as a Force in the Modern World' in: *Comparative Studies in Society and History* 10 (1968): 237-260, here 260.
- 25 Norman B. Ryder, 'The Cohort as a Concept in the Study of Social Change' in: *American Sociological Review* 30 (1965): 843-861, namely 848.
- 26 Willem Frijhoff & Marijke Spies, *Dutch Culture in European Perspective. 1650 - Hard-won Unity* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004), 66-67; Willem Frijhoff, 'How Plural were the Religious Worlds in Europe? Critical Reflections from the Netherlandic Experience' in: C. Scott Dixon, Dagmar Freist & Mark Greengrass (eds.), *Living with Religious Diversity in Early-Modern Europe* (Surrey: Ashgate, 2009), 21-52, here 28-33.
- 27 Wim Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam: Bert Bakker, 2010), 649-657.
- 28 Merry E. Wiesner-Hanks, 'Gender' in: Gartherine Walker (ed.), *Writing Early Modern History* (London: Hodder Arnold, 2005), 95-113, here 105-106; Luuc Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam: Bert Bakker, 1997).
- 29 E. Nieschlag, 'The endocrine function of the human testis in regard to sexuality' in: *Sex, Hormones and Behaviour* (Amsterdam: Elsevier, 1979), 183-197; John M. Coates & Joe Herbert, 'Endogenous steroids and

- financial risk taking on a London trading floor' in: *Proceedings of the National Academy of Sciences* 105 (2008): 6167-6172; Randolph E. Schmid, 'Male hormone linked to irrational risk taking' in: *San Francisco Chronicle*, April 15, 2008.
- 30 Eveline Crone, *Het Puberend Brein. Over de ontwikkeling van de hersenen in de unieke periode van de adolescentie* (Amsterdam: Bert Bakker, 2009), 104-105; E.A. Crone & M.W. van der Molen, 'Developmental changes in real-life decision-making: Performance on a gambling task previously shown to depend on the ventromedial prefrontal cortex' in: *Developmental Neuropsychology* 25 (2004): 251-279.
- 31 Laurence Steinberg, 'Risk Taking in Adolescence. New Perspectives from Brain and Behavioral Science' in: *Current Directions in Psychological Science* 16 (2007): 55-59; J. Dworkin, 'Risk taking as developmentally appropriate experimentation for college students' in: *Journal of Adolescent Research* 20 (2005): 219-241.
- 32 A. Shepard, *Meanings of Manhood in Early Modern England* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 95-125.
- 33 A. Lynn Martin, *Alcohol, Sex, and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe* (Basingstoke: Palgrave, 2001), 134.
- 34 Norbert Elias, *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations* (trans. Edmund Jephcott (Oxford: Oxford University Press, 2000 [orig. 1939])).
- 35 Manon van der Heijden, 'Women as victims of sexual and domestic violence in seventeenth-century Holland: Criminal cases of rape, incest, and maltreatment in Rotterdam and Delft' in: *Journal of Social History* 33 (2000): 623-644.
- 36 Garthine Walker, *Crime, Gender and Social Order in Early Modern England* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 23-74, here 33.
- 37 Hugo Soly, 'Probleemjongeren in Brabantse en Vlaamse steden, zestiende-achttiende eeuw' in: Catharina Lis & Hugo Soly (eds.), *Tussen Dader en Slachtoffer. Jongeren en criminaliteit in historisch perspectief* (Brussels: Vrije Universiteit Brussel, 2001), 101-142.
- 38 Elizabeth Foyster, 'Boys will be Boys? Manhood and Aggression, 1660-1800' in: T. Hitchcock & M. Cohen (eds.), *English Masculinities 1660-1800* (London & New York: Longman, 1999), 151-166.
- 39 Lea Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel* (Meppel: Boom, 1975), 28-44.
- 40 Jeroen J.H. Dekker, *Het Verlangen naar Opvoeden. Over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900* (Amsterdam: Bert Bakker, 2006), 55-56; B.B. Roberts, *Through the Keyhole. Dutch Child-rearing Practices in the 17th and 18th Century. Three Urban Elite Families* (Hilversum: Verloren, 1998); Jeroen Dekker, Leendert Groenendijk & Johan Verberckmoes, 'Proudly Raising Vulnerable Youngsters. The Scope for Education in the Netherlands' in: Jan Baptist Bedaux & Rudi Ekkart (eds.), *Pride and Joy. Children's Portraits in the Netherlands 1500-1700* (Amsterdam: Ludion, 2000), 43-60.
- 41 The Dutch expression for 'birds and bees' is 'vogelen' = 'birds'. Johannes de Swaef, *De Geestelijke Kweekerij. Over de Opvoeding van Kinderen* (Utrecht: De Banier, 1984 [orig. 1621]), 108.

Chapter I

- 1 For the period 1983-2006, this data has been collected by the Sociale Verzekerings Bank, the institution responsible for issuing *Kinderbijslag*, a child supplement granted to parents with young children. <http://www.svb.nl/int/nl/index.jsp>; *Kerngegevens Onderwijs: Universiteit Leiden 2010*. <http://www.organisatie.leidenuniv.nl/feiten-en-cijfers/onderwijs/kerngegevens-onderwijs>
- 2 This data is extracted from the list of students that enrolled from January 1, 1620 to December 31, 1620. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1875), 147.

- 3 Jan Lucassen, *Immigranten in Holland, 1600-1800. Een kwantitatieve Benadering* (Amsterdam: Amsterdam Centrum voor de Geschiedenis van Immigranten, 2002); 5-33; Jan Lucassen, 'Holland, Een Open Gewest. Immigratie en Bevolkingsontwikkeling' in: Thimo de Nijs & Eelco Beukers (eds.), *Geschiedenis van Holland 1572 tot 1795 Deel II* (Hilversum: Verloren, 2002), 181-215; S.C. Regtdoorzee Greup-Roldanus, *Geschiedenis der Haarlemmer Bleekerijen* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1936); Sjoukje Colenbrander, *Zolang de weefkunst bloeit. Zijdeweverijen in Amsterdam en Haarlem 1585-1750* (Amsterdam: Dissertation University of Amsterdam, 2010), 73-80; Karel Davids, 'Maritime Labour in the Netherlands, 1570-1870' in: Paul van Royen, Jaap Bruijn & Jan Lucassen (eds.), *'Those Emblems of Hell'? European Sailors and the Maritime Labour Market, 1570-1870* (St. John's, Newfoundland: International Maritime Economic Association, 1997), 41-71.
- 4 Maarten Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 87-110; Jan Luiten van Zanden, 'Early modern economic growth: a survey of the European economy, 1500-1800' in: Maarten Prak (ed.), *Early Modern Capitalism. Economic and Social Change in Europe, 1400-1800* (London: Routledge, 2001), 69-87; S.R. Epstein & Maarten Prak et al. (eds.), *Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008); Willem Frijhoff argues that the early seventeenth century was an important period for standardization of the Dutch language. Willem Frijhoff, *Meertaligheid in de Gouden Eeuw: Een verkenning* (Amsterdam: KNAW Press, 2010).
- 5 Clé Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand: Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van e Nederlanden ca. 1550-ca. 1630* (Hilversum: Verloren, 2001), 88-95.
- 6 Leo Noordegraaf & Gerrit Valk, *De Gave Gods. De Pest in Holland vanaf de late Middeleeuwen* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996 [Revised edition]), 52.
- 7 Gemeente Archief Amsterdam [Municipal Archives of Amsterdam] (abbreviated GAA), Doop, Trouw en Begraafboeken [Baptismal, Marriage, and Burial Registers] (abbreviated: DTB) Ondertrouw 427, page 200. (Ondertrouw or the day the couple registered for a marriage license usually took place three weeks before the official marriage. When registering to marry, couples were expected to bring a witness who verified them as well as providing information about their age, occupation, and sometimes place of birth.)
- 8 Clé Lesger, *The Rise of the Amsterdam Market and Information Exchange. Merchants, Commerical Expansion and Change in the Spatial Economy of the Low Countries, c. 1550-1630* (Aldershot: Ashgate, 2006): 214-238. Clé Lesger, 'Der Buchdruck und der Aufstieg Amsterdams als Nachrichtenzentrum um 1600' in: Mark Häberlein & Christof Jeggle (eds.), *Praktiken des Handels. Geschäfte und soziale Beziehungen europäischer Kaufleute in Mittelalter und früher Neuzeit* (Konstanz, Germany: UVK Verslaggesellschaft, 2010), 283-305.
- 9 GA Amsterdam, Notary Archive, 366B, Fol. 552 cited in W.C.J. Buitendijk, 'Starter en Amsterdam' in: *It Beaken* 15 (1953): 200-210.
- 10 *Description des Indes Orientales* (1622)[This was published in collaboration with Michel Soly of Paris] [copy in the library of the University of Amsterdam] *Oratie des Coninck van Groot-Brittangien ghedaen 19 Febr. 1624* (1624, Knuttel, 3517) [copy in the library of the University of Amsterdam]; J. Vondel, *De Amsteldamsche Hecuba* (1626, reprint) [copy in the library of the University of Amsterdam]; *Opene brieve van sijne Conincklijke Majesteyt in Vranckrijck* (1627); P.C. Hooft, *De Hollandsche groet aen den Prinse van Oranien over de zeghe van den iaere 1629* (1630).
- 11 Jaap Evert Abrahamse, *De Grote Uitleg van Amsterdam: Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw* (Bussum: Thoth, 2010), 260-261; Boudewijn Bakker, *Amsterdam en de grachtengordel* (Bussum: Thoth, 2009).
- 12 Ed Taverne, *In 't Land van Belofte: In de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680* (Maarssen: Gary Schwartz, 1978), 143-156; M. van Nieuwkerk & C. Kroeze, *De Wisselbank. Van Stadsbank tot Bank van de Wereld* (Amsterdam: Sonsbeek Publishers, 2009).
- 13 GAA, DTB, 451, page 242. Ondertrouw: September 4, 1626 Jacomo registered to marry Emerentia Roseboom of Amsterdam.

- 14 Willem Frijhoff & Marijke Spies, *Dutch Culture in European Perspective. 1650 - Hard-won Unity* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004), 103-104; J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795 I.* (Haarlem: Vincent Loosjes, 1903-1905), 191-199.
- 15 GAA, DTB, no. 428, page 90. Ondertrouw: June 10, 1623 to marry Jannetgen Elberts.
- 16 Paul Spies & Koen Kleijn et al., *Het Grachtenboek II.* (The Hague: SDU, 1992), 130.
- 17 Willem Frijhoff, 'Neglected Networks: Director Willem Kieft (1602-1647) and his Dutch Relatives' in: Joyce D. Goodfriend (ed.), *Revisiting New Netherland. Perspectives on Early Dutch America* (Leiden/Boston: Brill, 2005), 149-204. See also: E.B. O' Callaghan, *History of New Netherland* (New York: Appleton, 1846) 174; *New York Historical Manuscripts I. 2.*
- 18 GAA, DTB, 451, page 242. Ondertrouw July 18, 1624 to marry Maria Vogelaers. Sjoukje Colenbrander, *Zolang de weefkunst bloeit. Zijdeweverijen in Amsterdam en Haarlem, 1585-1750* (Amsterdam: Dissertation University of Amsterdam, 2010), 28.
- 19 Hendrick's father was Jacob Pietersz. Hoochkamer who ran a silk merchant business in the Nieuwezijds Arm in 1601, thereafter in the Betanienstraat (Oudezijds). In 1631 he resided on the Fluweelenburgwal (today Kloveniersburgwal), and his wealth was estimated to be fl. 150,000. J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795 I.* (Haarlem: Vincent Loosjes, 1903-1905), 323.
- 20 J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795 I.* (Haarlem: Vincent Loosjes, 1903-1905), 191-456.
- 21 J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795 II.*, 672.
- 22 GAA, DTB, Ondertrouw, 670, page 61. May 17, 1625. He married Margarieta Boulen. He lived on the Nieuwebrugsteeg.
- 23 GAA, DTB, no. 433, page 149. Ondertrouw July 27, 1628 to marry Maria van Offenbergh.
- 24 The exceptions were Gaspar van Wickevoort de Jonge who remained a bachelor until he finally married in 1640 at the age of 40, and the only Roman Catholic of the group, Pedro Occo, who never married and chose the priesthood.
- 25 D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw* (Assen: Van Gorcum, 1982), 114-118, 157-158.
- 26 GAA, DTB, Ondertrouw, 430, page 332. Ondertrouw November 24, 1625; P.H.J. van der Laan, 'The Poulle brothers of Amsterdam and the North Sea and Baltic Trade, 1590-1620' in: W.G. Heeres et al. (eds.), *From Dunkirk to Danzig. Shipping and Trade in the North Sea and the Baltic, 1350-1850. Essays in Honour of J.A. Faber* (Hilversum: Verloren, 1988), 317-330.
- 27 Clé Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand: Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van e Nederlanden ca. 1550-ca. 1630* (Hilversum: Verloren, 2001), 161-168.
- 28 Amsterdam had grown from 65,000 inhabitants in 1600 to 104,932 in 1622. De Vries and Van der Woude 1995, 88; De Vries, *European urbanisation*, appendix 1.
- 29 According to the schepenregister and certificatieboeken there were 24 known sugar manufacturers in Antwerp in 1566. They included Hendrick van den Broecke and Jan van den Broecke, one of whom was probably the father of Pieter van den Broecke, Guillaume's father, who settled in Hamburg. Alfons K.L.Thijs, 'De geschiedenis vande suikernijverheid te Antwerpen (16de-19de eeuw): Een terreinverkenning' in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 62 (1979): 23-50.
- 30 Robert van Roosbroeck, *Emigranten. Nederlandse vluchtelingen in Duitsland (1550-1600)* (Leuven: Davidfonds, 1968), 245-271
- 31 J. Materné, 'Antwerpen als verdeel- en veredelingscentrum van specerijen en suiker van de late 15de eeuw tot de 17de eeuw' in: F. de Nave & C. Depauw (eds.), *Europa aan tafel. Een verkenning van onze eet- en tafelcultuur* (Antwerp, 1993), 48-61.
- 32 Arjan Poelwijk, 'In dienste vant suyckerbacken': *De Amsterdamse suikernijverheid en haar ondernemers, 1580-1630* (Hilversum: Verloren, 2003), 63-73.

- 33 Arjan Poelwijk, *In dienste vant suyckerbacken*, 56, 162-163, 256-257, 281.
- 34 GAA, DTB, no. 668, page 388. Ondertrouw April 9, 1621. His first child, Gregorius, was baptized on April 10, 1623, in the Evangelisch-Luthers Kerk.
- 35 Erika Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17^e-eeuw Amsterdam* (Hilversum: Verloren, 2005), 174-175.
- 36 GAA, DTB, no. 675, page 206.
- 37 Many silk merchants and manufacturers fled Antwerp after the siege in 1585 and settled in Amsterdam. By the Twelve Year's Truce in 1609, Amsterdam had surpassed Antwerp as the center of the silk trade. Alfons K.L. Thijs, *Van 'werkwinkel' tot 'fabriek'. De textielnijverheid te Antwerpen (eind 15de-begin 19de eeuw)* (Brussels: Gemeentekrediet, 1987), 123-128. According to Sjoukje Colenbrander, approximately 10,000 immigrants from the Southern Netherlands settled in Amsterdam between 1578 and 1625. The largest proportion of them worked in luxury goods, like the silk industry. S. Colenbrander, *Zolang de weefkunst bloeit. Zijdeververijen in Amsterdam en Haarlem 1585-1750* (Amsterdam, Dissertation University of Amsterdam, 2010), 27.
- 38 J.G. Frederiks & P.J. Frederiks, *Kobier van den tweehonderdsten penning voor Amsterdam en onderhoorige plaatsen* (Amsterdam: Ten Brink & De Vries, 1890).
- 39 J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam I*, 323.
- 40 Arjan Poelwijk, *In dienste vant suyckerbacken*, 162-163.
- 41 Jan de Vries, 'De Huishoudportemonee en de spulletjes. Een poging zicht te krijgen op de gezinshuishouding vanaf de vijftiende eeuw' in: Anton Schuurman, Jan de Vries & Ad van der Woude, *Aards Geluk. De Nederlanders en hun spullen 1550-1850* (Amsterdam: Balans, 1997), 29-79, here 48-49.
- 42 Lisa Jardine, *Worldly Goods. A New History of the Renaissance* (London: Macmillan, 1996), 37-39.

Chapter 2

- 1 Simon Schama, *Rembrandt's Eyes* (London: Allen Lane/the Penguin Press, 1999), 7; Gary Schwartz, *Meet Rembrandt. Life and Work of the Master Painter* (Amsterdam: Rijksmuseum Amsterdam & Nieuw Amsterdam Publishers, 2009), 6-7; Gary Schwartz, *De Grote Rembrandt* (Zwolle: Waanders, 2006), 40.
- 2 Philippe Ariès, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (translation from the French by Robert Baldick) (New York: New York: Vintage Books, 1962 [orig. 1960]), 50.
- 3 Bianca M. du Mortier, 'Characteristics of Fashion in the Netherlands in the seventeenth century' (Forthcoming).
- 4 Saskia Kuus, 'Children's Costume in the sixteenth and seventeenth centuries' in: Jan Baptist Bedaux & Rudi Ekkart (eds.), *Pride and Joy. Children's Portraits in the Netherlands 1500-1700* (Ghent: Ludion Press, 2000), 73-84.
- 5 Huygens described Rembrandt 'die nog geen baard heeft' (who still has no beard). Constantijn Huygens, *Mijn leven verteld aan mijn kinderen in twee boeken II*. (translated from Latin and edited by Frans R.E. Blom) (Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2003), 64.
- 6 J.A. Worp, *Oud-Holland IX* (1891): 106-136.
- 7 Simon Schama, *Rembrandt's Eyes* (London: Allen Lane/the Penguin Press, 1999), 27-29, 36-37.
- 8 There is also the possibility that Huygens referred to the young men not having a beard (*baardeloos* in Dutch), implying the Latin term 'imberbis', meaning that one had not yet reached the age of majority and did not have power of attorney. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Chances are that Huygens considered them still very young, and without facial hair.

- 9 Will Fisher, 'The Renaissance Beard: Masculinity in Early Modern England' in: *Renaissance Quarterly* 54 (2001): 155-187, here 174.
- 10 Will Fisher, *Materializing Gender in Early Modern Literature and Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 83-128; Will Fisher, 'The Renaissance Beard: Masculinity in Early Modern England' in: *Renaissance Quarterly* 54 (2001): 155-187, here 172-173.
- 11 Herbert Moller, 'The Accelerated Development of Youth: Beard Growth as a Biological Marker' in: *Comparative Studies of Social History* 29 (1987): 748-762, here 755.
- 12 Richard Corson, *Fashions in Hair. The First Five Thousand Years* (London: Peter Owen, 1965), 206.
- 13 German François Poullain de Saint-Foix, *The History of the City of Paris I*. (translated from the French by D.Y. Marbly (London: W. Whittingham, 1770), 59-60.
- 14 Toon Kerkhoff, 'Goed licht, een stevige tafel en veel kussens. De werkplaatsen van barbiers, heelmeesters en operateurs in de vroeg-moderne tijd, (1550-1750)' in: Guillaume van Gemert, Frans Korsten, Pieter Rietbergen & Jan de Vet (eds.), *Orbis doctus, 1500-1850* (Amsterdam/Utrecht: APA-Holland Universiteits Pers, 2005), 149-178.
- 15 Daniel de Moulin, *A History of Surgery. With emphasis on the Netherlands* (Dordrecht: Nijhoff, 1988), 119.
- 16 I.H. van Eeghen, *De Gilden* (Bussum: C.A.J. van Dishoeck, 1965), 72-73; M. Daem, *Van baardemaker tot barbier. Gentse chirurgijn-barbiers* (Brussels: Aurelia Books, 1976) 12-13, 30, 110.
- 17 Richard Corson, *Fashions in Hair*, 198-203.
- 18 German François Poullain de Saint-Foix, *The History of the City of Paris I*, 59-60.
- 19 Alessio Piemontese, *De Secreeten*. Part II (Amsterdam: Hendrick Laurensz., 1636), 11, 18, 46, 48, 80.
- 20 Ger Luijten and Adriane van Schutelen et al (eds.), *Dawn of the Golden Age. Northern Netherlandish Art, 1580-1620* (Amsterdam/Zwolle: Rijksmuseum & Waanders, 1993), 249.
- 21 Jan Jansz. Starter, *Friesche Lust-Hof. Beplant met verscheyde stichtelyke minne-liedkens, gedichten, en de boertige kluchten* (Amsterdam: Paulus van Ravesteyn, 1621), 22-23.
- 22 Irenæus Poimendander, *Absaloms-hayr off Discours, daerinne ondersocht wordt/wat haer te houden zy vande wilde vliegende hayr drossen/of hangende hayr-locken ...* (Dordrecht: Fransoys Boels, 1643), 126-136.
- 23 Irenæus Poimendander, *Absaloms-hayr off Discours*, 139-154.
- 24 Irenæus Poimendander, *Absaloms-hayr off Discours*, 255-256.
- 25 Jacobus Borstius, *Predicatie van 't langh hair* (Dordrecht, 1645), 12-13, 64; Willem Frijhoff & Marijke Spies, *Dutch Culture in European Perspective. 1650 - Hard-won Unity* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004), 363.
- 26 John Exalto, *Gereformeerde Heiligen. De religieuze exempeltraditie in vroegmoderne Nederland* (Nijmegen : Uitgeverij Vantilt, 2005), 173. See also H. Florijn, 'Iets over de haardracht en de kleding van predikanten in de 16^e, 17^e en 18^e eeuw' in : W.M. den Hertog (ed.), *100 Portretten van Godgeleerden in Nederland in de 16^e, 17^e en 18^e eeuw* (Houten/Utrecht: Den Hertog, 1982) pages not numbered.
- 27 Willem Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands Weeskind op zoek naar zichzelf* (Nijmegen: Sun, 1995), 810-811.
- 28 G.D.J. Schotel, *De Openbare Eeredienst der Nederlandsche Hervormde Kerk in e zestiende, zeventiende en achttiende eeuw* edited by H.C. Rogge (Leiden: Sijthoff, 1906 [1870]), 162; G.D.J. Schotel, *Bijdrage tot de geschiedenis van de kerkelijke en wereldlijke kleding Vol. 1 & 2* (The Hague: P.H. Noordendorp 1854-1856),
- 29 Jacobus Hondius, *Swart Register van Duysent Sonden* (Amsterdam: Gerardus Borstius, 1679), 276.
- 30 Claudius Salmasius, *Brief van Cl. Salmasius aen Andream Colvium, over langh hair der mannen ende de lokken der vrouwen* (Dordrecht: Jan Ambrullaert, 1645), 33.
- 31 Claudius Salmasius, *Brief van Cl. Salmasius aen Andream Colvium, over langh hair der mannen ende de lokken der vrouwen* (Dordrecht: Jan Ambrullaert, 1645), 480-481.

- 32 In the period 1645-1656, long hair was no longer an issue at the synod meetings. W.C.P. Knuttel, *Acta der Particuliere Synoden van Zuid Holland, 1634-1645, 1645-1656* (The Hague: Rijks Geschiedkundige Publicatie-een, 1908-1916).
- 33 R. Carson, *Fashions in Hair. The first five thousand years* (London: Owen, 1965); Sara Pendergast, *Fashion, Costume, and Culture. Clothing, Headwear, Body Decorations, and Footwear through the Ages III*. (Detroit: Thomson/Gale, 2002), 533.
- 34 Alessio Piemontese, *De Secreeten* Part I. (Amsterdam: Hendrick Laurensz, 1636), 170, 165-169.
- 35 Bianca M. du Mortier, 'Costumes in Gabriel Metsu's Paintings. Mode and Manners in de Mid-Seventeenth Century' Adriaan E. Waiboer, (ed.), *Gabriel Metsu* (New Haven/London: Yale University Press, 2010), 127-153, namely 143.
- 36 R.E. van Dithuyzen, *Oranje-Nassau. Een biografische woordenboek* (Haarlem: Becht, 1992), 57-58; W.J. Baron d'Ablaing van Giessenburg, 'Mechelen en Nassau la Lecq' in: *De Nederlandsche Heraut* 7 (1892): 153-179.
- 37 Sara Pendergast, *Fashion, Costume, and Culture*, 516-516.
- 38 Janet Arnold, *Patterns of Fashion. The Cut and Construction of Clothes for Men and Women ca. 1560-1620* (London: Drama Publishers, 1985), 76-77.
- 39 Sara Pendergast, *Fashion, Costume, and Culture*, 542-543.
- 40 Sara Pendergast, *Fashion, Costume, and Culture*, 545-550.
- 41 Sara Pendergast, *Fashion, Costume, and Culture*, 529-530.
- 42 *A'dam. Man & Mode* (Exhibition of male fashion in Amsterdam through the centuries) 1 October 2010-30 January 2011).
- 43 Claude Blair, *European Armour circa 1066 to circa 1700* (London: B.T. Batsford, 1958), 143-155.
- 44 According to Knevel, his elder brother had been drafted into the municipal guard, which made Rembrandt exempt from duty. Paul Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum: Verloren, 1994), 195-196; Gary Schwartz argues that both Rembrandt's father and elder brother had been injured by guns while serving as guardsmen. Gary Schwartz, *Meet Rembrandt*. 10; Rembrandus Hermanni was enrolled on May 20, 1620. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1875), 147.
- 45 Simon Schama, *Rembrandt's Eyes* (London: Allen Lane, The Penguin Group, 1999), 7.
- 46 J.M. Baart, 'Een 16de-eeuws leren wambuis naar landsknechten mode' in: R. Kistemaker & M. Jonker (eds.), *De smaak van de elite. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1986), 68-77, here 73.
- 47 Antje Stannek, 'Vestis Virum Facit: Fashion, identity, and ethnography of the seventeenth-century grand tour' in: *Journal of Early Modern History* 7 (2003): 332-344, here 340.
- 48 John Cruso, *Military Instructions for the Cavallrie* (Cambridge: Theatrum Orbis Terrarum Ltd, 1632 [Reprint Amsterdam: Da Capp Press, 1968]).
- 49 J.A. de Moor, 'Experience and Experiment: Some Reflections upon the military developments in the 16th- and 17th Century Western Europe' in: Marco van der Hoeven (ed.), *Exercise in Arms. Warfare in the Netherlands (1568-1648)* (Leiden: Brill, 1997), 17-32.
- 50 Louis Crompton, *Homosexuality and Civilization* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2003), 228-333, 335-339; A. Lloyd Moote, *Louis XIII, the Just* (Berkeley: University of California, 1989), 283-286.
- 51 Bianca du Mortier, 'Het kostuum van Frans Hals' in: Seymour Slive (ed.), *Frans Hals* (The Hague: SDU Uitgeverij & Gary Schwartz, 1989), 45-60, namely 49.
- 52 'Eenighe om welt te cleeden/eten qualijck. Andere om welt t' eten, cleeden qualijck', Milo. Stefano Guazzo, *Van den heuschen burgerlycken ommegangh* (Alkmaar: Jacob de Meester, 1603), 372; Bianca du Mortier, 'Characteristics of Fashion in the Netherlands in the seventeenth century' (forthcoming).

- 53 Godefroy Boot, *Eene Burgberlycke Onderrechinghe* (Amsterdam: Jan. Evertsz. Cloppenburgh, 1623).
- 54 A. Wesseling, 'Het beschavingsideaal van Erasmus' in: P. de Boer (ed.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofdheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001), 107-129, namely 122-124.
- 55 Jacob van Heemskerck, *Minne-kunst, Minne-baet. Minne-dichten, Mengel-dichten* (Amsterdam: Hessel Gerrietsz., 1626), 31.
- 56 Bianca du Mortier, 'Het kostuum van Frans Hals', 52-53, 166-167.
- 57 Daniel Roche, *The Culture of Clothing. Dress and Fashion in the Ancien Regime* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994) (translation from the French of *La Culture des apparences* 1989), 47-48.
- 58 In his comparison between elites from Antwerp and Amsterdam, Gerrit Verhoeven argues that despite having money for expensive clothing and souvenirs, Dutch travellers were more apt to be cautious spenders. Gerrit Verhoeven, *Anders Reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse Elites (1600-1750)* (Hilversum: Verloren, 2009), 247-255.
- 59 J.R. Hale, 'The soldier in Germanic graphic art of the Renaissance' in: *Journal of Interdisciplinary History* 17 (1986): 85-114.
- 60 Bianca du Mortier, 'Aspects of Costume. A Showcase of Early Seventeenth Century Dress' in: Pieter Roelofs et al (eds.), *Hendrick Avercamp. Master of the Ice Scene* (Amsterdam: Rijksmuseum, Amsterdam & Nieuw Amsterdam Publishers, 2009), 141-163.
- 61 Ludovica Sebregondi, 'Clothes and Teenagers: What Young Men Wore in Fifteenth-Century Florence' in: Konrad Eisenbichler (ed.), *The Pre-Modern Teenager. Youth and Society 1150-1650* (Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2002), 27-50.
- 62 Jeffery Persels, 'Bragueta Humanistica, or Humanism's Codpiece' in: *Sixteenth Century Journal* 28 (1997): 79-99.
- 63 Bianca du Mortier, 'Satijn en damast staet uytter maten net. Zijde in de mode van de zestiende en zeventiende eeuw' in: Liban Pollet & Bea Brommer (eds.), *Van Kimono tot Ruimtepak* (Helmond, Helmond Gemeentemuseum, 1996), 80-93; H. Noordkerk (ed.), *Handvesten der Stad Amsterdam II*. (Amsterdam: Hendrik van Waesberge, 1748-1778), 450.
- 64 Bianca du Mortier, 'Satijn en damast staet uytter maten net. Zijde in de mode van de zestiende en zeventiende eeuw' in: Liban Pollet & Bea Brommer (eds.), *Van Kimono tot Ruimtepak* (Helmond, Helmond Gemeentemuseum, 1996), 80-93
- 65 J.F.M. Sterck, 'Een Amsterdamsche zijdewinkel in de Warmoesstraat 1634-1637' in: *Jaarboek van de Vereeniging Amstelodamum* 14 (1916): 145-183.
- 66 H.J.H. Knoester & A. Graafhuis, 'Het kasboek van mr. Carel Martens 1602-1649' in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1970): 154-210.
- 67 Bianca du Mortier, 'Tweedehands kleding in de zeventiende eeuw' in: *Textielhistorische Bijdragen* 31 (1991): 39-50; Bianca du Mortier, *Regenten gekleed* (Zwolle: Waanders, 2000).
- 68 Sjoukje Colenbrander, *Zolang de weefkunst bloeit. Zijdeweverijen in Amsterdam en Haarlem 1585-1750* (Amsterdam: Dissertation University of Amsterdam, 2010), 31-32.
- 69 J.G. van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam III*. (1633-1674) (The Hague: Nijhoff, 1974), 65-66.
- 70 Patricia Fortini Brown, 'Behind the Walls: The Material Cultural of Venetian Elites' in: John Martin & Dennis Romano (eds.), *Venice Reconsidered. The History and Civilization of an Italian City-State 1297-1797* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000), 295-338, here 320.
- 71 C. Huygens, *'t Kostelike Mal* (with introduction by L. Strenghtolt) (Zutphen: W.J. Thieme & Cie, 1956 [orig. 1622]), 38.

- 72 William Brereton, *Travels in Holland, the United Provinces, England, Scotland and Ireland* (London: The Chetham Society, 1844), 39-40.
- 73 Judith van Gent, *Bartholomeus van der Helst (circa 1613-1670): Een studie naar zijn leven en zijn werk* (Zwolle: Waanders, 2011), 49-51 & 158-161; Norbert Middelkoop (ed.), *Amsterdam geportretteerd Kopstukken, 1600-1800* (Bussum: Thoth, 2002), 114.
- 74 Bianca M. du Mortier, 'Characteristics of Fashion in the Netherlands in the seventeenth century' (Forthcoming), Du Mortier also argues that because mourning clothing was black, large sums of money were allocated as funeral expenses in order to afford the costly black-colored clothing. Sometimes people had to rent mourning clothing because it was too expensive. Bianca du Mortier, 'Over "rou-mantels", "roukleren", "lampers" en ook de Zwarte Dood' (Forthcoming).
- 75 Bianca M. du Mortier, 'Characteristics of Fashion in the Netherlands in the seventeenth century' (Forthcoming); S.C. Regtdoorzee Greup-Roldanus, *Geschiedenis der Haarlemmer Bleekerijen* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1936), 40-46.
- 76 Bianca du Mortier, 'Satijn en damast staet uytter maten net. Zijde in de mode van de zestiende en zeventiende eeuw', 84.
- 77 J.G. van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam III*. (The Hague: Martinus Nijhoff, 1974), 430-431.
- 78 Pieter Biesboer & Martina Sitt, (eds.), *Satire en vermaak. Schilderkunst in de 17: Het genrestuk van Frans Hals en zijn tijdgenoten 1610-1670* (Zwolle: Waanders, 2003), 82-85.
- 79 Elmer Kolfin, *The Young Gentry at Play. Northern Netherlandish scenes of Merry Companies, 1610-1645* (Leiden: Primavera Pers, 2005), 107.
- 80 J. Smit, *Driemaal Huygens. Vergelijkende karakteristieken van Constantijn Huygens' Batavia Tempe, Costelick Mal en de Uytlander Herder* (Assen: Van Gorcum, 1966), 81-83.
- 81 Fynes Moryson, *Itinerary, containing his ten Yeeres of Travell through the twelve Dominions...* (London: John Beale 1617 [facsimile 1907-1909]), book 4, 176.
- 82 Louise Godard de Donville, *Signification de la mode sous Louis XIII* (Aix-en-Provence: Édisud, 1978), 254-260. [This edition is available in the KB]. Quoted from M. de Winkel, *Fashion and Fancy*. 300.
- 83 Marieke de Winkel, *Fashion and Fancy. Dress and Meaning in Rembrandt's Paintings* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006), 126-127.
- 84 Aileen Ribeiro, *Dress and Morality* (New York: Holmes and Meier, 1986), 85.
- 85 Rudi Ekkart & Quentin Buvelot, *Dutch Portraits. The Age of Rembrandt and Frans Hals* (Zwolle: Waanders, 2007), 144-145; A. Ribeiro *The Gallery of Fashion* (Princeton: Princeton University Press, 2000), 66-67.
- 86 Reysboeck Johannes Thysius 37v and 38v 'kleet van swart laken' (183 guilders en 14 stuiver) en 'een somerkleet, een pluim, hoed, kousen, een zilveren degen, ruim 100, en zilveren sporen ruim 50 gulden' in: A. Frank- van Westrienen, *De Groote Tour. Tekeningen van de educatie-reis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, 1983), 220.
- 87 W.Th.M. Frijhoff, 'Pieter de la Courts reisjournaal (1641-1643) als ego-document' in: M.W. Blom & I. Wildenburg (eds.), *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685). Aspecten van een veelzijdig publicist* (Amsterdam/ Maarssen: APA-Holland University Press, 1986), 11-64, here 27-28.
- 88 Willem Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz.*, 256-258.
- 89 T.G. Kootte, 'Kleding' in: J. Dane (ed.), *Wezen & Boeffjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen* (Hilversum: Verloren, 1997), 151-157.
- 90 Bianca du Mortier, 'Satijn en damast staet uytter maten net. Zijde in de mode van de zestiende en zeventiende eeuw' in: Liban Pollet & Bea Brommer (ed.), *Van Kimono tot Ruimtepak* (Helmond, Helmond Gemeentemuseum, 1996), 80-93; H. Noordkerk (ed.), *Handvesten der Stad Amsterdam II.*, 450.

- 91 E.W. Moes, 'De inventaris van den inboedel nagelaten door Dirck Alewijn in 1637' in: *Jaarboek Amstelodanum* 9 (1911): 31-54.
- 92 Bianca M. du Mortier, 'Tweedehands kleding in de zeventiende eeuw' in: *Textielhistorische Bijdragen* 31 (1991): 39-59.
- 93 F. Egmond, 'Onderwerelden: Marginaliteit en misdaad in de Republiek' in *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1800. Een historisch-antropologisch perspectief* eds. P. ter Boekhorst, P. Burke & W. Frijhoff (Meppel: Boom, 1992), 149-177. For England see: B. Lemire's chapter 5 'The theft of clothes and popular consumerism' in: *Dress, Culture, and Commerce. The English Clothing Trade before the Factory, 1660-1800* (Basingstoke: Macmillan Press, 1997), 121-146.
- 94 GAA, Rechterlijkarchief 5061, 1656, no. 24; confession February 19, 1656; Toon Kerkhoff, 'Goed licht, een stevige tafel en veel kussens. De werkplaatsen van barbiers, heelmeeesters en operateurs in de vroeg-moderne tijd, (1550-1750)' in: Guillaume van Gemert, Frans Korsten, Pieter Rietbergen & Jan de Vet (eds.), *Orbis doctus, 1500-1850* (Amsterdam/Utrecht: APA-Holland Universiteits Pers, 2005), 149-178; Joh. C. Breen, 'Een barbierswinkel in 1669' in: *Achttiende jaarboek van het genootschap Amstelodamum* (1920): 1-7.
- 95 Beverly Lemire, 'Plebeian commercial circuits and everyday material exchange in England, c. 1600-1900' in: Bruno Blondé, Peter Stabel, Jon Stobart & Iija van Damme (eds.), *Buyers and Sellers. Retail circuits and practices in medieval and early modern Europe* (Turnhout: Brepols, 2006), 245-266; Beverly Lemire, "Second-hand beaux and 'red-armed Belles': Conflict and the creation of fashions in England, c. 1660-1800" in: *Continuity and Change* 15 (2000): 391-417.
- 96 Irene Groeneweg, 'Regenten in het zwart: Vroom of deftig?' in: R. Falkenburg (ed. et al.), *Beeld en zelfbeeld in de Nederlandse kunst, 1550-1750* (Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek, 1995), 199-251, here 231.
- 97 A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Franeker: Van Wijnen, 1991 [orig. 1974]), 72.
- 98 Bianca du Mortier, 'Het kostuum van Frans Hals' in: Seymour Slive (ed.), *Frans Hals* (The Hague: SDU Uitgeverij & Gary Schwartz, 1989), 45-60, and 264-265.
- 99 Herman Roodenburg, 'The "hand of friendship": Shaking hands and other gestures in the Dutch Republic' in: Jan Bremmer & Herman Roodenburg (eds.), *A Cultural History of Gesture. From Antiquity to the Present Day* (Cambridge: Polity Press, 1991), 152-189, here 157; Herman Roodenburg, *Onder Censuur: De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum: Verloren, 1990), 327.
- 100 Willem Teellinck, *Den Spiegel der Zedigheyt, Aen de Gemeynte Christi binnen Middelburgh* (Amsterdam: Marten Jansz. Brandt, 1626), 27. See also the excellent biography and analysis of Teellinck's life, work, and impact. W.J. op 't Hof, *Willem Teellinck. Leven, Geschriften en Invloed* (Kampen: De Groot-Goudriaan, 2008).
- 101 Willem Teellinck, *Den Spiegel der Zedigheyt, Aen de Gemeynte Christi binnen Middelburgh* (Dordrecht: Francoijs Boels, 1651 [orig. 1620]), 30-34.
- 102 Willem Teellinck, *Den Spiegel der Zedigheyt*, 82.
- 103 Willem Teellinck, *Den Spiegel der Zedigheyt*, 226.
- 104 Willem Teellinck, *Den Spiegel der Zedigheyt*, 33.
- 105 Zacharias Heyns, *Emblemata Moralia. Sinne-beelden, Streckende tot Leere der Zedicheyt* (Rotterdam: Pieter van Waesberge, 1625), 29-30.
- 106 Aileen Ribeiro, *Dress and Morality*, 45, 64.
- 107 Roze Hentschell, 'A Question of Nation: Foreign Clothes on the English Subject' in: Catherine Richardson (ed.), *Clothing Culture, 1350-1650* (Aldershot: Ashgate, 2004), 49-62.
- 108 Herman Roodenburg, 'Over korsetten, lichaamshouding en gebaren. Een cultuurhistorische verkenning van de "nieuwe fatsoenen" tussen ruwweg 1580-1630' in: *Textielhistorische Bijdragen* 31 (1991): 20-38.
- 109 Korine Hazelzet, *Verkeerde Werelden. Exempla contraria in de Nederlandse beeldende kunst* (Amsterdam: Vrije

- Universiteit Pers, 2004), 169.
- 110 Begeer ick Zijd' of Laecken/ 'k krijght uyt de winkel Strack. Daer krijghen wij dan of ellick een fraey
nieuw' pack/ En komen daer mee uyt trots eenigh gemeen dryer.
Soo ick wat maken laet van Schoen-maker of suyer/ Sy moeten strack riet staen/en schickent mijn voort
weer:
En wat ick van de Borduur-wercker begeer
Dat moet hy mijn voor eerst iens fraey of conterfeyte/ Want ick soeck anders niet als brave rareteyte: W. D.
Hooft, *Heden-daegsche Verloren Soon. Gespeelt op de Amsterdamsche Schouwburgh op Vasten-avond, Anno 1640*
(Amsterdam: Nicolaes van Ravensteyn, 1640 [orig. 1630]), 7-8.
- 111 J. F. Haverman, *W.D. Hoofft en zijne kluchten* (Leiden: De Swart & Zoon, 1895), 117.
- 112 Elmer Kolfin, *The Young Gentry at Play. Northern Netherlandish scenes of Merry Companies, 1610-1645* (Lei-
den: Primavera Pers, 2005), 45; The largest ostrich feather markets in Europe were in London, Leghorn,
and Marseille. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*; Abrevaya Stein, *Plumes. Ostrich Feathers, Jews, and the*
Lost World of Global Commerce (New Haven: Yale University Press, 2008).
- 113 Korine Hazelzet, *Verkeerde Werelden*. 28. Hazelzet bases this concept on the theory of the American lit-
erary theorist and philosopher, Kenneth Burke, who postulates that symbols in language are embedded
in religious practices. The negative theology of 'Thou shalt not' at the beginning of the each of the Ten
Commandments works as a pedagogical medium for Christians to remember what is desired behavior.
Kenneth Burke, *Language as Symbolic Action. Essays on Life, Literature, and Method* (Berkeley: University of
California Press, 1966), 453-457.
- 114 Korine Hazelzet, *Verkeerde Werelden*. 251; H. Pleij, *Het Gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en*
burgermoraal in de late middeleeuwen (Amsterdam: 1979), 161.
- 115 *Den rechten weg nae 't Gast-huys* was a translation of Robert de Balsac's *Le droit chemin de l'Hospital* (1502).
Den rechten weg nae 't Gast-huys met die by wegghen ende toe paden die daer leyden tot den Broodt-sack reprinted
in *Veelderhande Geneueblijcke Dichten, Tafelspelen ende Refereynen* (Leiden: E.J. Brill, 1899), 126-139, namely
133.

Chapter 3

- 1 Jan Jansz. Starter, *Friesche Lust-Hof. Beplant met verscheyde stichtelyke minne-liedkens, gedichten, en de boertige*
kluchten (Amsterdam: Paulus van Ravesteyn, 1621), 121.
- 2 Levinus Lemnius, *The Touchstone of Complexions Expedient and Profitable for All such as be Desirous and*
Carefull of their Bodily Health (translated Thomas Newton) (London, 1633 [orig. 1576]), 78-79.
- 3 Benjamin Roberts, 'Drinking Like a Man. The Paradox of Excessive Drinking for Seventeenth-Century
Dutch Youths' in: *Journal of Family History* 29 (2004): 253-273.
- 4 M. Kloep et al., 'Motives for risk-taking in adolescence: A cross cultural study' in: *Journal of Adolescence*
32 (2009): 135-151; J. Dworkin, 'Risk taking as developmentally appropriate experimentation for college
students', 219-241; H. Pape & T. Hammer, 'Sober adolescence: predictor of psychosocial maladjustment in
young adulthood?' *Scandinavian Journal of Psychology* 37 (1996): 362-377.
- 5 A. Shepard, *Meanings of Manhood in Early Modern England* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 95-
125.
- 6 A. Lynn Martin, *Alcohol, Sex, and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe* (Basingstoke: Palgrave,
2001), 134.
- 7 K. Hazelzet, *De levenstrap* (Zwolle: Catena, 1994), 74-101, here 95; K. Hazelzet, *Verkeerde werelden. Exempla*
contraria in de Nederlandse beeldende kunst (Amsterdam: VU Universiteitspers, 2004), 180.

- 8 Anouk Janssen, *Grijsaards in zwart-wit. De verbeelding van de ouderdom in de Nederlandse prentkunst (1550-1650)* (Zutphen: Walburg Pers, 2007), 71-72.
- 9 Johan van Beverwijck, *Schat der ongesontheit ofte genees-konste van de siekten* (Dordrecht: Iasper Gorissz., 1644), 347-351; J.C. van der Stel, *Drinken, Drank en Dronkenschap: Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland* (Hilversum: Verloren, 1995), 88-91.
- 10 Simon Schama, *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (London: Fontana Press, 1988), 481-561. Benjamin Roberts, *Through the keyhole*, 165-186.
- 11 J. Cats, *Spiegel van den Ouden en Nieuwen Tijd* Part III. (Dordrecht: Hendrick van Esch, 1635), 23-24.
- 12 H. Rulant, *Het leerzaam ende Vermakelyk process tusschen drie broede: den eenen zynde een dronckaart, den tweeden een Hoereerder, den derden een speelder* (Amsterdam: Wed. van Jacobus van Egmont, 1738 [orig. 1634]), 2-3, 26.
- 13 G. Udemans, *Practijcke, dat is, Werckelijcke oeffeninge van de christelijcke hoofd-deugden, gheloove, hoope, ende liefde (...)* (Dordrecht: Franc. Boels, 1632), 366; L. F. Groenendijk, 'Kansspelen in het ethische discours van gereformeerde theologen in de Noordelijke Nederlanden' in: *De Zeventiende Eeuw 15* (1999): 74-85.
- 14 F. Esausz. den Heussen, *Den christelijcken jongeling. Dat is. Een stichtelijcke onderwysing/ hoe de jongelingen ende alle jonge lieden haer in leven ende wandel hebben christelijck te dragen* (Amsterdam, Abraham van der Burgh, 1657 [orig. 1638]), 15, 76, 78. On citation from J. Exalto, 'Het goede voorbeeld. Zeventiende-eeuwse jeugdcultuur en het exempel in de gereformeerde opvoeding' in: L.F. Groenendijk & B.B. Roberts (eds.), *Losbandige jeugd. Jongeren en moraal in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Hilversum: Verloren, 2004), 73-93; See also for the nocturnal activities of the young in early modern period N. Schindler, 'Die Hüter der Unordnung. Rituale der Jugendkulture in der frühen Neuzeit' in: G. Levi & J.C. Schmitt (eds.), *Geschichte der Jugend*, Vol. 1: *Von der Antike bis zum Absolutismus* (Frankfurt am Main: Fischer, 1996), 319-382.
- 15 G.J. Giles, 'Temperance before the temperance movements: Some examples from eighteenth-century children's literature in England and Germany' in: *History of Education 20* (1991): 295-305.
- 16 C. Laan, 'Bruisend in het glas. De rol van het pasglas in de 16de en 17de eeuw' in: R.E. Kistemaker & V.T. van Vilsteren (eds.), *Bier! Geschiedenis van een volksdrank* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1994), 96-97.
- 17 Richard Yntema, 'The Union of Utrecht, Tariff Barriers and the Interprovincial Beer Trade in the Dutch Republic' in: Oscar Gelderblom (ed.), *The Political Economy of the Dutch Republic* (Farnham: Ashgate, 2009), 255-289, here 268-269.
- 18 D. Pietersz. Pers, *Suyp-stad, of Dronckaerts leven* (Culembourg: Tjeenk Willink 1978 [orig. 1628]) (with introduction and commentary by J.E. Verlaan & E.K. Grootes), 30-31; G.A. Austin, *Alcohol in Western Society from Antiquity to 1800. A chronological history* (Santa Barbara, CA: Clio Press, 1985), 206.
- 19 W. Aglionby, *The Present State of the United Provinces of the low-countries; as to the government, laws, forces, riches, manners, customs, revenue, and territory, of the Dutch* (London: John Starkey, 1669), 220.
- 20 J.E. Verlaan & E.K. Grootes, *D. Pietersz. Pers, Suyp-stad*, 27-28.
- 21 J.C. van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland. Een historisch-sociologische studie* (Hilversum: Verloren, 1995), 46-47.
- 22 J.E. Verlaan & E.K. Grootes, *D. Pietersz. Pers, Suyp-stad*, 32-33.
- 23 *Het eerste glaesje,
is een glaesje voor de gezondheid.
Het tweede voor de smaek,
Het derde een slaapdrankje,
De rest kan niet dienen voor vermaek'*

- This was a common adage used by many moralists. P. Bernagie, *Het huwelyk sluyten: Blyspel* (Amsterdam: Albert Magnus, 1685). On quote from G.D.J. Schotel, *Het maatschappelyk leven onzer vaderen in de zeventiende eeuw* (Haarlem: Kruseman, 1868), 9; see also P. Leupenius, *De geessel der sonden. Vertoonende het wesen, oorsaaken, eigenschappen, en de werkingen der sonden (...)* (Amsterdam: Hendrik Donker, 1651), 290.
- 24 R. Phillips, *A Short History of Wine* (London: Allen Lane/Penguin Press, 2000), 121-122.
- 25 J.C. van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap* 52-60; H. Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum: Verloren, 1990), 338-344.
- 26 M. Frank, 'Trunkene Männer und nüchterne Frauen. Zur Gefährdung von Geschlechterrollen durch Alkohol in der Frühen Neuzeit' in: M. Dinges (ed.), *Hausväter, Priester, Kastraten. Zur Konstruktion von Männerlichkeit in Spätmittelalter und Frühen Neuzeit* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998), 187-212.
- 27 Y. Bleyerveld, "'Tevreden met een luttel". Opvattingen over vrouwelijke matigheid en gulzigheid (1500-1700)' in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 19 (1999), 57-59; Y. Bleyerveld, 'Chaste, obedient and devout: Biblical women as patterns of female virtue in Netherlandish and German graphic art, ca. 1500-1750' in: *Simiolus. Netherlands quarterly for the history of art* 28 (2000-2001): 219-250; W. E. Franits, *Paragons of Virtue. Women and Domesticity in Seventeenth-Century Dutch Art* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 18-61.
- 28 *De geestelijke queeckerije* was reprinted in 1740, and has been reprinted twice in the twentieth century for use by orthodox reformed Protestants; Johannes de Swaef, *De Geestelijke Kwekerij. Over de Opvoeding van Kinderen* (Utrecht: De Banier, 1984 [orig. 1621]), 108; B. Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding zeventiende tot twintigste eeuw* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1990), 41; W.J. op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622* (Rotterdam: Lindenberg, 1987), 490-494.
- 29 B.B. Roberts, *Through the Keyhole*, 174-185.
- 30 H.F.M. Peeters, *Kind en jeugdige in het begin van de moderne tijd ca. 1500-ca 1650* (Meppel: Boom, 1966/1975), 254-257.
- 31 R. Phillips, *Short History of Wine*, 147-148.
- 32 D. Sturkenboom, *Spectators van Hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 1998), 106-III.
- 33 D. Souterius, *Nuchteren Loth. Dat is, middel om op te staen, uyt de ziel-verderffelijcke sonde van dronkenschap* (Haarlem: Herman Theunisz. Kranepoel, 1623), 242; Y. Bleyerveld, *Hoe bedrieghlyck dat die vrouwen zijn. Vrouwenlisten in de beelden kunst in de Nederlanden circa 1350-1650* (Leiden: Primavera, 2000), 233.
- 34 G. Voetius, *De dronkenschap: tractaat*, 4-5.
- 35 G. Voetius, *De dronkenschap: tractaat*, 7.
- 36 G. Voetius, *De dronkenschap: tractaat*, 4-5.
- 37 M.P.C. van der Heijden, *Huwelyk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998), 219-220.
- 38 Dini Helmers, 'Gescheurde bedden'. *Oplossingen voor gestrande huwelyken, Amsterdam 1753-1810* (Hilversum: Verloren, 2002), 129-133.
- 39 P. Spierenburg, *Zwarte schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse betelhuizen* (Hilversum: Verloren, 1995).
- 40 E. Horlings, 'Pre-industrial economic growth and the transition to an industrial economy' in: M. Prak (ed.), *Early Modern Capitalism. Economic and social change in Europe 1400-1800* (London/New York: Routledge, 2001), 88-104; J. Lucassen, 'Labour and early modern economic development' in: K. Davids & J. Lucassen (eds.), *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 367-409.

- 41 S.D. van Veen, *Zondagsrust en zondagsheiliging in de zeventiende eeuw* (Nijkerk: Callenbach, 1889), 60-61; G.D.J. Schotel, *De openbare eeredienst der Nederlandsche Hervormde Kerk in de 16^e, 17^e en 18^e eeuw* (Leiden: A.W. Sijthoff, 1906), 172.
- 42 Willem Frijhoff, 'How Plural were the Religious Worlds in Europe? Critical Reflections from the Netherlandic Experience' in: C. Scott Dixon, Dagmar Freist & Mark Greengrass (eds.), *Living with Religious Diversity in Early-Modern Europe* (Surrey: Ashgate, 2009), 21-52, namely 33.
- 43 D. Pietersz. Pers, *Suyf-stad*, 13; Y. Bleyerveld, *Hoe bedriechlijck dat die vrouwen zijn*, 233.
- 44 D. Pietersz. Pers, *Suyf-stad*, 56.
- 45 In the iconography of the seventeenth century, the combination of alcohol and sex was a fact of life. Some authors copied Aristophanes in referring to wine as the 'milk of Venus'. E. de Jongh & G. Luijten (eds.), *Mirror of Everyday Life. Genre Prints in the Netherlands 1550-1700* (Ghent: Snoeck-Ducaju & Zoon, 1997), 165.
- 46 Elmer Kolfin, *The Young Gentry at Play*, 52.
- 47 Ilja M. Veldman, *Profit and Pleasure. Print Books by Crispijn de Passe* (Rotterdam: Sound & Vision Publishers, 2001), 44.
- 48 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven* (Voorburg: Boot, 1939), 66.
- 49 Ilja M. Veldman, *Profit and Pleasure*, 46, 164, 283.
- 50 Ilja M. Veldman, 'Studentenleven omstreeks 1612: Crispijn de Passe's Academia' in: *De Boekenwereld* 15 (1998/1999): 344-354, here 351; Ilja M. Veldman, *Profit and Pleasure*, 46, 165, 284.
- 51 W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame. Het bokwerk van de vrijheid. De Leidse Universiteit 1575-1672* (Amsterdam: Bert Bakker, 2000), 310-312.
- 52 L. Ph. Rank, J.D.P. Warners & F.L. Zwaan, *Bacchus en Christus. Twee lofzangen van Daniel Heinsius* (Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1965), 35-37.
- 53 H. Rulant, *Satyra of Schimpdicht. Prijsende den Godt Bacchuys, of 't Droncken drincken. Groets-ghewijse ghesonden aen I.D.L. te Dordrecht in't jaer 1618 Wt Amsterdam* (Amsterdam: Cornelis Willemsz., 1632).
- 54 H. Rulant, *Het leerzaam ende Vermakelyk process tusschen drie broede: den eenen zynde een dronckaart, den tweeden een Hoereerder, den derden een speelder* (Amsterdam: Wed. van Jacobus van Egmont, 1738 [orig. 1634]), 2-3, 26.
- 55 P.L.M. Grootens, *Dominicus Baudius. Een levensschets uit het Leidse humanistenmilieu 1561-1613* (Nijmegen/Utrecht: Dekker & Van der Vegt, 1942), 207-208; M. Ahsmann, *Collegia en colleges. Juridisch onderwijs aan de Leidse universiteit 1575-1630* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1990), 90-133.
- 56 G. Mees Az, 'Het dagboek van Everard Bronckhorst' in: *Overijselsche Almanak* 9 (1844): 215-251.
- 57 Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame*, 312.
- 58 Ingrid A.R. De Smet, 'Town and Gown in the Dutch Golden Age: The Menippean Satires of Jan Bodecher Benningh and "Amatus Fornacius"' in: G. Tournoy and D. Sacré (eds.), *Myricae. Essays on Neo-Latin Literature in Memory of Jozef Ijsewijn* (Leuven University Press/Peeters Press, 2000), 491-521, here 504; Jan Bodecher Benning, *Satyricon in corruptae iuventutis mores corruptos* (Leiden: Johannes Maire, 1631); P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit, II. 8 Febr. 1610-7 Febr. 1647* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1916), 214.
- 59 W.Th.M. Frijhoff, 'Hoger onderwijs als inzet van stedelijke naijver in de vroegmoderne tijd' in: P.B.M. Blaas & J. van Herwaarden (eds.), *Stedelijke Naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies* (The Hague: VUGA, 1986), 82-127, namely 109-110.
- 60 Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame*, 118-120.
- 61 Rembrandus Hermanni was enrolled on May 20, 1620. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1875), 147. Willem Frijhoff, 'Latijnse school en gymnasium als schooltype

- tot in de negentiende eeuw' in: Willem Frijhoff et al. (eds.), *Tempel van hovaardij. Zes eeuwen Stedelijk Gymnasium Haarlem* (Haarlem: De Vrieseborch, 1990), 7-24.
- 62 W. Otterspeer, *Groepsportret met dame*, 271, 289.
- 63 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlands Studentenleven* (Voorburg: Boot, 1936), 141-142.
- 64 J.G. Kampman, 'De Groningse student vóór 1815' in: J. Kingma, W.R.H. Koops, & F.R.H. Smit (eds.), *Universitair leven in Groningen 1614-1989. Professoren en studenten, boek en uitgeverij* (Groningen: Universiteitsmuseum, 1989), 41-61, here 51; Johannes Fabricius enrolled on March 13, 1615; Hieronijmus à Lengeng enrolled on June 24, 1616; Bartholdus Beilen enrolled on September 26, 1616. *Album Studiosorum Academiae Groninganae* (Groningen: J.B. Wolters, 1915), 1, 4, 5.
- 65 W.J.A. Jonckbloet, *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest* (Groningen: J.B. Wolters, 1864), 339-340; Casparus Kesterick was enrolled on May 25, 1617 at the University of Groningen: Northornensis, Westphalus. *Album Studiosorum Academiae Groninganae* (Groningen: J.B. Wolters, 1915), 5.
- 66 B. Ann Tlusty, *Bacchus and the Civic Order*, 140-142.
- 67 Beat Kümin, *Drinking Matters. Public Houses and Social Exchange in Early Modern Central Europe* (Basingstoke: Palgrave/Macmillan, 2007), 70-71.
- 68 B.H.D. Hermesdorf, *De herberg in de Nederlanden. Een blik in de beschavingsgeschiedenis* (Assen: Van Gorcum, 1957), 256-265.
- 69 Ingrid A.R. De Smet, 'Town and Gown in the Dutch Golden Age: The Menippean Satires of Jan Bodecher Benningh and "Amatus Fornacius"' in: G. Tournoy and D. Sacré (eds), *Myrica. Essays on Neo-Latin Literature in Memory of Jozef Ijsewijn* (Leuven University Press/Peeters Press, 2000), 491-521, here 504.
- 70 NA, VUL, 13, 76-77; Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame*, 135-136.
- 71 NA, VUL, no. 10, p. 171. Daniel van der Meulen enrolled in Leiden on 10 June 1619; Litterarum (age 28 years old).
- 72 Reinerus Leuwenhuysen enrolled for the first time at Leiden on July 9, 1620. His request to the Academic Vierschaar was honored, and he was re-enrolled at the university again on October 23, 1623. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1875), 148, 172; Vierschaar der universiteit Leiden, no. 33: Repertoria op de criminele klacht en civiele dingboeken 1594-1686, dated July 18, 1623.
- 73 F.S. de Vrieze, 'Academic relations between Sweden and Holland' in: Th. H. Lunsingh Scheurleer et al. (eds.), *Leiden University in the Seventeenth Century* (Leiden: Leiden University Press/Brill, 1975), 345-366.
- 74 P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit, II. 8 Febr. 1610-7 Febr. 1647* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1916), 282.
- 75 B. Ann Tlusty refers to Nikolaus du Ponchau van Tournay as being the son of a 'Dutch' nobleman, but he was most likely Flemish. B. Ann Tlusty, *Bacchus and the Civic Order. The Culture of Drink in Early Modern Germany* (Charlottesville: University Press of Virginia, 2001), 166, 244.
- 76 W. Rybczynski, *Home. A Short History of an Idea* (New York: Penguin, 1987), 59-60; 172-178.
- 77 B.H.D. Hermesdorf, *De herberg in de Nederlanden. Een blik in de beschavingsgeschiedenis* (Assen: Van Gorcum, 1957), 172-178.
- 78 This was not only the case for the Dutch Republic but also for other early modern societies, for example see: D. W. Conroy, *The Public Houses. Drink and the Revolution of Authority in Colonial Massachusetts* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995), 12-21.
- 79 C. Laan, 'Bruisend in het glas. De rol van het pasglas in de 16de en 17de eeuw' in: R.E. Kistemaker & V.T. van Vilsteren (eds.), *Bier! Geschiedenis van een volksdrank* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1994), 96-102; C. Naaktgeboren, 'Wonder en realiteit in verleden en heden; een verkenning van de gedachten over zwangerschap en baring bij onze voorouders' in: H.M. Dupuis & R. E. Kistemaker (eds.), *Een kind onder het hart. Verlofskunde, volksgeloof, gezin, seksualiteit en moraal vroeger en nu* (Amsterdam: Meulenhoff, 1987), 79.

- 80 P. Zumthor, *Daily life in Rembrandt's Holland* (Stanford: Stanford University Press, 1994 [orig. 1962]), 170-171.
- 81 G. Voetius, *De dronkenschap: tractaat "De ebrietate"* (introduction and commentary by W.H. Gispen Jr.) (Hoo-geveen: De Slingenberg, 1904 [orig. 1636]), 4-5.
- 82 C. Laan, 'Bruisend in het glas. De rol van het pasglas in de 16de en 17de eeuw', 96-102.
- 83 G. Luijten, *Dawn of the Golden Age. Northern Netherlandish Art, 1580-1620* (Zwolle: Waanders, 1993), 436.
- 84 B. Ann Tlusty, *Bacchus and the Civic Order*, 112.
- 85 G.J. Hoogewerff, *De Bentvueghels* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1952), 24.
- 86 J. Verberne, 'The Bentvuegels (1620/1621-1720) in Rome. A Portrait of the Group and Presentation of a New Document' in: P. Schatborn & J. Verberne (eds.), *Drawn to Warmth. 17th Century Dutch Artists in Italy* (translated from Dutch) (Zwolle: Waanders, 2003), 22-32, here 25.
- 87 G.J. Hoogewerff, *De Bentvueghels*, 43, 46.
- 88 G.J. Hoogewerff, *De Bentvueghels*, 103-104.
- 89 G.J. Hoogewerff, *De Bentvueghels*, 53-54.
- 90 B. Ann Tlusty, *Bacchus and the Civic Order*, 118.
- 91 B. Ann Tlusty, *Bacchus and the Civic Order*, 124.
- 92 Arjan van Dixhoorn, *Lustige Geesten. Rederijkers en hun kamers in het publieke leven van de Noordelijke Ne-derlanden in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw* (Amsterdam: Vrije Universiteit Pers, 2004), 201-206; Arjan van Dixhoorn, 'Chambers of Rhetoric: Performative Culture and Literary Sociability in the Early Modern Northern Netherlands' in: Arjan van Dixhoorn & Susie Speakman Sutch (eds.), *The Reach of the Republic of Letters. Literary and Learned Societies in late Medieval and Early Modern Europe I*. (Leiden: Brill, 2008), 119-157.
- 93 Arjan van Dixhoorn & Benjamin Roberts, 'Edifying Youths. The Chambers of Rhetoric in Seventeenth-Century Holland' in: *Paedagogica Historica* 39 (2003): 325-337.
- 94 G.J. Quintijn, *De Hollandsche-Lijs met de Brabandsche Belij* (The Hague: publisher unknown, 1629), 122; E. Kolfin, "'Drincken ende klincken kunje sien ter naeste plaet". De boekillustraties van Adriaen van de Venne in Quintijns De Hollandsche-Liis met de Brabandsche-Belij (1629)' in: *De Zeventiende Eeuw* 17 (2002): 167-198; M. Keblusek, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw* (Hilversum: Verloren, 1997), 223-233; G. Dorren, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amster-dam: Prometheus & Bakker, 2001), 79-81.
- 95 S. Franck, *Van den Grouwelicken. Laster der Dronckenheyt die in desen tijden gheweldelijck regneert ...* (Rees: Derick Wylicks van Santen, 1588), 155-168; Y. Bleyerveld, 'Tevreden met een luttel', 53.
- 96 L.F. Groenendijk, 'Pietistische vademecums voor zeevarenden' in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 11 (1987): 126-139.
- 97 G.C. Udemans, *'t Geestelyck Roer Van't Coopmans Schip* (1965 [orig. 1640]), 95, cited in L.F. Groenendijk, 'Pietistische vademecums voor zeevarenden' *Documentatieblad Nadere Reformatie* 11 (1987): 135; G. Boone & L. Groenendijk, 'The Dutch Calvinist Moral Offensive and the Colonial Training of Sailors and Tra-desmen, 1595-1790' in: A. Novoa, M. Depaep & E.V. Johanningmeier (eds.), *The Colonial Experience in Education. Historical Issues and Perspectives* (Ghent: Special series of *Paedagogica Historica*, 1995), 95-114.
- 98 Florike Egmond, 'Onderwerelden: Marginaliteit en misdaad in de Republiek' in: P. te Boekhorst, P. Burke & W. Frijhoff (eds.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-anthropologische perspec-tief* (Meppel: Boom, 1992), 149-177, here 155.
- 99 According to recent research, today there is relatively little violence in combination with the consumption of alcohol among Dutch youths, despite the increasing consumption of alcohol by 15 and 16 year olds. *Criminology* 49 (2011): 699-728.

- 100 W.G.D. Murray, 'Oud-Rotterdamsch kroegleven' in: *Rotterdamsch Jaarboekje 2* (1944): 41-81, here 63-64.
 101 Jacobus, Marcuszoon, *Deliciae Batavae [...] quae ad album Studiosorum conficiendum deservire possunt* (Amsterdam: Joannes Janssius, 1618), 35.

Chapter 4

- 1 Pieter Spierenburg, *The Spectacle of Suffering. Executions and the Evolution of Repression: From a Preindustrial Metropolis to the European Experience* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 54-55. In her chapter entitled 'Where Do Babies Come From? The Gallows Field as a Place of Origins' Angela Verhaelen, examines a sinister but comical seventeenth-century folktale that when young children asked their parents 'where do babies come from', parents replied with the answer 'from the Volewijk' – the location of the gallows. Angela Vanhaelen, *Comic Print and Theatre in Early Modern Amsterdam. Gender, Childhood and the City* (Aldershot: Ashgate, 2003), 148-165; Florike Egmond, 'Pijn, straf, ontleding en infamie. Lichaamsaantasting in het vroegmoderne strafrecht en anatomisch onderwijs' in: A.J. Gelderblom & H. Hendrix (eds.), *Grenzen van het lichaam* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999), 25-45.
- 2 A. Eekhof, "'Tegen vegten, kwetsen ende mestrekken": Bijdrage tot de kennis der zeventiende-eeuwsche volkszedes' in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis 7* (1910): 73-83.
- 3 Norbert Elias, *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations* (trans. Edmund Jephcott (Oxford: Oxford University Press, 2000 [orig. 1939]), 370-374.
- 4 Pieter Spierenburg, *The Spectacle of Suffering*, 83-84; Manon van der Heijden, 'Women as victims of sexual and domestic violence in seventeenth-century Holland: Criminal cases of rape, incest, and maltreatment in Rotterdam and Delft' in: *Journal of Social History 33* (2000): 623-644.
- 5 Levinus Lemnius, *The Touchstone of Complexions*, 163.
- 6 H.F.M. Peeters, *Kind en jeugdige in het begin van de moderne tijd (ca. 1500-ca. 1650)*, 238-239.
- 7 Benjamin Roberts, 'Drinking Like a Man', 253-273.
- 8 Garthine Walker, *Crime, Gender and Social Order in Early Modern England*, 23-74, here 33.
- 9 Elizabeth Foyster, 'Boys will be Boys?' 151-166.
- 10 R. Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens*, 252-257; Norbert Schindler, 'Guardians of Disorder. The Dawn of the Modern', 241-282, here 279; Heather Shore & Pamela Cox, 'Re-inventing the Juvenile Delinquent in Britain and Europe 1650-1950', 1-23.
- 11 Julius R. Ruff, *Violence in Early Modern Europe 1500-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 160.
- 12 J. Ruff, *Violence in Early Modern Europe 1500-1800*, 163.
- 13 N. Zemon Davis, 'Youth groups and charivaris' in: *Past and Present 50* (1971): 41-75, here 53-54. See also: E. Muir, *Ritual in Early Modern Europe. New Approaches to European History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 98-104.
- 14 N. Zemon Davis, 'Youth groups and charivaris', 41-75, here 42.
- 15 Norbert Schindler, 'Guardians of Disorder. The Dawn of the Modern Age', 267.
- 16 N. Zemon Davis, 'Youth groups and charivaris', 42.
- 17 Anouk Janssen, *Grijsaards in zwart-wit*, 279-281.
- 18 N. Schindler, *Rebellion, Community and Custom in Early Modern Germany* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 206.
- 19 J. Ruff, *Violence in Early Modern Europe 1500-1800*, 160-161.
- 20 N. Schindler, *Rebellion, Community and Custom in Early Modern Germany*, 210.

- 21 J. Ruff, *Violence in Early Modern Europe 1500–1800*, 161.
- 22 John E. Archer, 'Under the Cover of Night: Arson and Animal Maiming' in: G.E. Mingay (ed.), *The Unquiet Countryside* (London: Routledge, 1989), 65–79, mainly 72–73.
- 23 Craig Koslofsky, 'Experiencing the Night in Rural Early Modern Europe' available online: www.yale.edu/agrarianstudies/papers/02ruralnight.pdf. (July 6, 2009); *Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).
- 24 A. Roger Ekirch, *At Day's Close. Night in Times Past* (New York: W.W. Norton & Company, 2005), 185–190.
- 25 Piero Camporesi, *Bread of Dreams. Food and Fantasy in Early Modern Europe* (Cambridge: Polity Press, 1989), 95.
- 26 Craig Koslofsky, 'Experiencing the Night in Rural Early Modern Europe'.
- 27 E.P. Thompson, *Customs in Common. Studies in Traditional Popular Culture* (New York: The New Press, 1991), 486.
- 28 Martin Ingram, 'Ridings, Rough Music and the "Reform of Popular Culture" in Early Modern England' in: *Past and Present* 105 (1984): 79–113.
- 29 E.P. Thompson, *Customs in Common*, 470.
- 30 Gerard Rooijackers, *Rituele Repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559–1853* (Nijmegen: Sun, 1994), 345–346.
- 31 Alexandra Shepard, *Meanings of Manhood in Early Modern England*, 130.
- 32 J. Briels, *De zuidnederlandse immigratie 1572–1630* (Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1978), 188–189.
- 33 Jelle van Lottum, *Across the North Sea. The Impact of the Dutch Republic on International Labor Migration, c. 1550–1850* (Amsterdam: Aksant, 2007), 24–53; Sølvi Sogner, 'Young in Europe around 1700. Norwegian sailors and servant-girls seeking employment in Amsterdam' in: Jean-Pierre Bardet, François Lebrun & Jacques Dupâquier, *Mesurer et comprendre. Mélanges offerts à Jacques Dupâquier* (Paris: Presses Universitaires de France, 1993), 515–532; Erika Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuwse Amsterdam*, 70–72.
- 34 Cor Trompetter, *Leven aan de rand van de Republiek. Stad en gericht Almelo 1580–1700* (Amsterdam: Bert Bakker, 2006), 353–354.
- 35 Cor Trompetter, *Leven aan de rand van de Republiek*, 350–352.
- 36 Anonymous, *Cort ende waerachtich verhael, van 't ghene inde Leydsche kermis geschiedt is hoe de beroerte begonst ende weder gheslist* (Leiden: publisher unknown, 1617), 1–2.
- 37 B.B. Roberts, 'On Not Becoming a Delinquent. Raising Adolescent Boys in the Dutch Republic, 1600–1750' in: P. Cox & H. Shore (eds.), *Becoming Delinquent. British and European Youth, 1650–1950* (Ashgate: Aldershot: 2002), 41–57.
- 38 Roeland Harms, *De uitvinding van de publieke opinie. Pamfletten als massamedia in de zeventiende eeuw* (Utrecht: dissertation University of Utrecht, 2010), 30–77, namely 58–61.
- 39 Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477–1806* (Oxford: Clarendon Press, 1995), 393–395.
- 40 A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 336–339; R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam. I. De kerk der hervorming in de Gouden Eeuw* (Amsterdam: W. ten Have, 1965), 238–240.
- 41 A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 336–339.
- 42 Gulielmus Baudartius, *Memoryen ofte Cort Verhael der Ghedenck-weerdighste soo kerckelijke als wereltliche gheschiedenissen van Nederlant* (Arnhem: Jan Jansz., 1624), book 9, 15.
- 43 Rem Egbertsz. Bisschop (1571–1625) was a merchant in ash, spices, hennep, and herring with Königsberg in East Prussia where he had lived for 10 years before returning to Amsterdam. In 1605 he moved to the Singel 138 which he named the 'Het slot van Koningsbergen [Königsberg]'. Willem Nijenhuis, *Matthew Slade*

- 1569-1628. *Letters to the English Ambassador* (Leiden: E.J. Brill, 1986), 44-45; Jacobus Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen* (Leiden: Adriaen Wyngaerden, 1650), 912-917.
- 44 Joannes Uytenbogaert, *Kerckeliücke Historie* (Rotterdam: Joannes Naeranus, 1647), 739.
- 45 For an excellent treatment of the riots see: Els Kloek, 'De Gezeefde Werkelijkheid van Lysbeth Philips de Bisschop (1566-1652). Sporen van een remonstrantse koopmansvrouw uit Amsterdam' in: *De Zeventiende Eeuw* 19 (2003): 90-115, here 93. Kloek bases this on Gerard Brandt's account of the Rem Bisschop riot in *Historie der Reformatie en andre kerkelijke geschiedenissen* (Vol. I-IV.) (Amsterdam/Rotterdam: 1671-1704).
- 46 Tobias van Domselaer, *Beschryvinge van Amsterdam, haar eerste oorspronk uyt den buyze der heeren van Aemstel en Aemstelland* (Amsterdam: Marcus Willemsz. Doornick, 1665), 426; J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* (Franeker: Van Wijnen, 2000), 315.
- 47 Joannes Uytenbogaert, *Kerckeliücke Historie*, 612.
- 48 R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam I. De kerk der hervorming in de Gouden Eeuw* (Amsterdam: W. ten Have, 1965), 241; H.A. Enno van Gelder, *Memorien en adviezen van C.P. Hoofst I* (Utrecht: Kemink, 1925), 189.
- 49 Jacobus Taurinus, *Cort Verhael van de Grouwelijcke Disordre, onlanghs zoo elders als inzonderheyt tot Oude-water ghepleeght byde gene die onder den deckmantel van voor te staen de Oude Ghereformeerde Religie ons lieve Vaderlant zeer schandelijcken beroeren* (Philadelphia, 1618).
- 50 Joannes Uytenbogaert, *Kerckeliücke Historie*, 612.
- 51 A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 337; Rudolf M. Dekker, *Holland in Beroering. Oproeren in de 17de en 18de Eeuw* (Baarn: Amboboeken, 1982), 62.
- 52 A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 337; A.J. van der Aa, K.J.R. van Harderwijk & G.D.J. Schotel, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*. Vol XI. (Haarlem: Van Brederode, 1865), 231-234; Joannes Uytenbogaert, *Kerckeliücke Historie*, 1006-1007.
- 53 Rudolf M. Dekker, *Holland in Beroering. Oproeren in de 17de en 18de Eeuw*, 30-31, 60-64; R. Dekker, 'De Boterkrijg van 1624' in: *Haerlem Jaarboek 1983* (1984): 18-28; NA, HVH, Criminele papieren, inv. no. 5230, no. 6. According to Buisman, June 1, 7-9, and 24 were warm summery days. J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen IV. 1575-1675* (Franeker: Van Wijnen, 2000), 363.
- 54 R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, 292. According to Dekker, the mob consisted of youngsters. R. Dekker, *Holland in Beroering*, 61; Jan Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst, aanwas, geschiedenis, enz., IV*. (Amsterdam: Isaak Tirion, 1763), 376.
- 55 F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerker-aadsacta* (Rotterdam: Lindenberg, 1989), 63-64; L. Bogaers, 'Een kwestie van macht? De relatie tussen de wetgeving op het openbaar gedrag en de ontwikkeling van de Utrechtse stadssamenleving in de zestiende en zeventiende eeuw' in: *Volkkundig Bulletin* 11 (1985): 102-126.
- 56 J. de Bruijn, *Plakkaten van stad en lande. Overzicht van Groningse rechtsvoorschriften in de periode 1594-1795* (Groningen: Nederlands Agronomisch-historisch Instituut, 1983), 51-158.
- 57 Charles C.M. de Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten. Reformatie en katholieke herbeleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum: Verloren, 1998), 373-374.
- 58 W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (Hilversum: Verloren, 1999), 363.
- 59 Peter C. Sutton, 'A Life in Full: Artistry, Invention, and Patronage' in: Peter C. Sutton (ed.), *Jan van der Heyden, 1637-1712* (Amsterdam & Greenwich, Conn.: Rijksmuseum & Yale University Press, 2006), 22; Lettie S. Multhauf, 'The Light of lamp-lantern street lighting in 17th-century Amsterdam' in: *Technology and Culture* 26 (1985): 236-252; C. Koslofsky, 'Court Culture and Street Lighting in Seventeenth-Century Europe' in: *Journal of Urban History* 28 (2002): 743-768.

- 60 Lotte van der Pol, *Het Amsterdams hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1996), 284-286.
- 61 H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam: Meulenhoff 1988), 148-150.
- 62 Jeroen J.H. Dekker, *Educational Ambitions in History. Childhood and Education in an Expanding Educational Space from the Seventeenth to the Twentieth Century* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2010); Jeroen J.H. Dekker, *Het Verlangen naar Opvoeden. Over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900* (Amsterdam: Bert Bakker, 2006), 43-53.
- 63 Dirk van Miert, *Illustre onderwijs. Het Amsterdams Athenaeum in de Gouden Eeuw, 1632-1704* (Amsterdam: Bert Bakker, 2005), 31-32.
- 64 Willem Frijhoff, 'L'École illustre' in: Guillaume van Gemert, Frans Korsten, Pieter Rietbergen & Jan de Vet (eds.), *Orbis doctus, 1500-1850* (Amsterdam/Utrecht: APA-Holland Universiteits Pers, 2005), 67-88; J.C. van Slee, *De illustre School te Deventer 1630-1878* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1916); Ferdinand Sassen, *Studenten van de illustre school te 's-Hertogenbosch, 1636-1810* (Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, 1970); G.D.J. Schotel, *De Illustre school te Dordrecht. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het schoolwezen in ons vaderland* (Utrecht: Kemink, 1857).
- 65 J.C. van Slee, *De Illustre School te Deventer 1630-1878*.
- 66 Jan de Vries, *Barges and Capitalism. Passenger Transportation in the Dutch Economy, 1632-1839* (Utrecht, 1978); John Dehé, 'Een slaafsch en ongezondbedrijf' *De geschiedenis van het openbaar vervoer in Waterland, 1630-1880* (Hilversum: Verloren, 2005), 308-316.
- 67 P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit, II. 8 Febr. 1610-7 Febr. 1647* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1916), 220, 221; Dirk van Miert, *Illustre onderwijs*. 32; Willem Frijhoff, 'What is an early modern university? The conflict between Leiden and Amsterdam in 1631' in: Helga Robinson-Hammerstein (ed.), *European Universities in the Age of Reformation and Counter Reformation* (Dublin: Four Courts Press, 1998), 149-168.
- 68 Both cousins enrolled on September 21, 1633. Their other cousin Adriaen van Brederhoff and Cornelis Sonck enrolled two days later on September 23, in the same faculty. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1875), 257; According to Allard Merens, Johannes Merens was born in Hoorn on December 20, 1617. This age does not correspond with his age of 17 when he enrolled at Leiden in 1633. Allard Merens, *De geschiedenis van een Westfriesche regentenfamilie* (The Hague: Nijhoff, 1957), 90-94.
- 69 Adriaen van Brederhoff became bailiff in 1646. Allard Merens, *De geschiedenis van een Westfriesche regentenfamilie* (The Hague: Nijhoff, 1957), 93.
- 70 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575-1672* (Amsterdam: Uitgeverij Prometheus, 2000), 261.
- 71 W.J.J.C. Bijleveld, 'De Prins van Polen' in: *Leids Jaarboekje 36* (1944): 147-157.
- 72 R. Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens*, 236-241.
- 73 Willem Frijhoff, 'What is an early modern university? The conflict between Leiden and Amsterdam in 1631' in: Helga Robinson-Hammerstein (ed.), *European Universities in the Age of Reformation and Counter Reformation* (Dublin: Four Courts Press, 1998), 149-168, here 151.
- 74 W.Th.M. Frijhoff, 'De betekenis van de Harderwijkse universiteit in nationaal perspectief' in: J.A.H. Bots, M. Evers, W.Th.M. Frijhoff et al. (ed.), *Het Gelders Athene. Bijdragen tot de geschiedenis an de Gelderse universiteit in Harderwijk (1648-1811)* (Hilversum: Verloren, 2000), 15-36; W.Th.M. Frijhoff, 'Hoger onderwijs als inzet van stedelijke naijver in de vroegmoderne tijd' in: P.B.M. Blaas & J. van Herwaarden (eds.), *Stedelijke Naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies* (The Hague: VUGA, 1986), 82-127.

- 75 Ronald Rommes & J. van der Spek, *Met Hand en Hart. Zeven eeuwen smedengilde en St. Eloyengasthuis in Utrecht 1304-2004* (Utrecht: SPOU, 2004), 47-68, namely 53; H.Ph. Vogel, 'De Republiek als Wapenexporteur 1600-1650' in: Jan Piet Puype & Marco van der Hoeven (eds.), *Het Arsenal van de Wereld: De Nederlandse Wapenhandel in de Gouden Eeuw* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1993), 13-22.
- 76 Hester C. Dibbits, *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800* (Amsterdam: Vrije Universiteit Pers, 1998), 133.
- 77 The procession of the municipal guard is portrayed in 'Civil Guard Procession', ca. 1610-1630, by an unknown painter (Amsterdam Museum, Amsterdam, the Netherlands).
- 78 R. Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens*, 236-241.
- 79 Sydney Angelo, *The Martial Arts of Renaissance Europe* (New Haven: Yale University Press, 2000), 99-102.
- 80 Pieter Spierenburg, *A History of Murder. Personal Violence in Europe from the Middle Ages to the Present* (Cambridge: Polity Press, 2008), 74.
- 81 The term 'swashbuckler' first appeared in 1560 and was used to describe a rough, noisy swordsman. *The Oxford English Dictionary* (Oxford: Oxford University Press, 2005).
- 82 I. van Dijk, *Academia Groningana 1614-1914: Gedenboek ter gelegenheid van het derde eeuw feest der Universiteit te Groningen* (Groningen: Noordhoff, 1914).
- 83 In his article, Frijhoff contemplates whether early modern students contributed to municipal taxes in the towns where universities were located after being exempt from tariffs and excises on various goods and services. W.Th.M. Frijhoff, 'Hoger onderwijs als inzet van stedelijke naijver in de vroegmoderne tijd' in: P.B.M. Blaas & J. van Herwaarden (eds.), *Stedelijke Naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies* (The Hague: VUGA, 1986), 82-127.
- 84 Marc Wingens, 'Jeugdige lichtzinnigheid en losbandigheid: Seksueel gedrag en seksuele beleving van studenten ten tijde van de Nederlandse Republiek' in: G. Hekma, D. Kraakman & W. Melching (eds.), *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. Grensgeschillen in de seks. Bijdragen tot een culturele geschiedenis van de seksualiteit* (Amsterdam/Atlanta: Rodopi, 1990), 8-23; see also Marc Wingens's more elaborate research on the scandalous behavior of students in Leiden in the early modern period. Marc Wingens, 'Zur Vermeidung der Schande: Organisation und strafrechtliche Tätigkeit der Universitätsgerichte in der Republik der Niederlande (1575-1811)' in: Heinz Mohnhaupt & Dieter Simon (eds.), *Vorträge zur Justizforschung: Geschichte und Theorie* Vol. I. (Frankfurt am Mainz, 1992), 79-101.
- 85 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven* (Voorburg: Boot, 1939), 162.
- 86 Joel F. Harrington, "Singing for his supper": the reinvention of juvenile street singing in early modern Nuremberg' in: *Social History* 22 (1997): 27-45.
- 87 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 162.
- 88 J.C. van Slee, *De Illustre School te Deventer 1630-1878* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1916), 50-51.
- 89 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame*, 267.
- 90 Pieter Spierenburg, *A History of Murder*, 102.
- 91 Nationaal Archief, Vierschaar der universiteit Leiden, no. 33: Repertoria op de criminele klacht en civiele dingboeken 1594-1686, no. 33, 13 December 1627; Anselmus Deurverden à Voort registered on October 6, 1627. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1875), 204.
- 92 RAG, Archieven van de senaat en de faculteiten van de Groningse universiteit, no. 30, 23 September 1629. Cornelis Damman, 20 years old at the time, enrolled at the University of Groningen on April 20, 1629, as a student of philosophy. *Album Studiosorum Groninganae* (Groningen: J.B. Wolters, 1915), 21; A.J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden IV.-44*. (online: http://www.inghist.nl/retroboeken/vdaa/#aa__001biog05_01.xml:46).
- 93 Paul Knevel, 'Armed Citizens: The Representation of the Civic Militias in the Seventeenth Century' in:

- A.K. Wheelock Jr & A. Seeff (eds.), *The Public and the Private in Dutch Culture of the Golden Age* (Newark, Delaware: University of Delaware Press, 2000), 85-99; Paul Knevel, *Burgers in het geweer: De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum: Verloren, 1994), 225-227.
- 94 Von Waldo enrolled on February 18, 1637, together with his 18-year-old brother, Joachimus Ernestus von Waldo. The faculty was not listed. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1875), 284.
- 95 NA, VUL, no. 33, boek C, p. 167-168, 198; Henricus van Alevelt enrolled on October 1, 1632 and Johannes Graro enrolled on April 25, 1637 at the University of Leiden. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1875), 247, 286.
- 96 Julius R. Ruff, *Violence in Early Modern Europe 1500-1800*, 161-183.
- 97 Kloep et al. identify three types of risk-taking behavior in modern adolescents in both western and non-western cultures: irresponsible behavior, audience-controlled behavior, and thrill-seeking behavior. M. Kloep et al, 'Motives for risk-taking in adolescence: A cross-cultural study' in: *Journal of Adolescence* 32 (2009): 135-151.
- 98 J.C. van Slee (ed.), *Diarium Everardi Bronchorstii sive adversaria omnium quae gesta sunt in Academia Leydensi (1591-1627)* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1898) on citation in Ilja M. Veldman, *Profit and Pleasure: Print Books by Crispijn de Passe* (Rotterdam: Sound & Vision Publications, 2001), 47; Willem Otterspeer, *Het bokwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672*, 218.
- 99 G. van der Keijst, *Geschiedenis van Schiedam* (Schiedam: Interbook International, 1975), 212-217.
- 100 Besides breaking windows, students in Harderwijk (after 1648!) were also known for splattering tar on buildings and 'graduating' chickens, that is stealing and eating them. I have not found similar cases reported in Leiden or Groningen. J. Duinkerken, 'De plaats van de Gelderse Universiteit in de Harderwijkse samenleving' in: J.A.H. Bots, M. Evers, W.Th.M. Frijhoff et al. (ed.), *Het Gelders Athene. Bijdragen tot de geschiedenis an de Gelderse universiteit in Harderwijk (1648-1811)* (Hilversum: Verloren, 2000), 37-49.
- 101 NA, VUL, Repertoria op de criminele klacht en civiele dingboeken 1594-1686, no. 33: 18 Dec. 1623, p. 100; Lucas van Hulten enrolled at Leiden on June 2, 1623, as a law student, aged 22. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1875), 169.
- 102 P.J.C. Elema, 'De mimmorie van Lucas van Hulten' in: *De Nederlandsche Leeuw* 123 (2006): 77-89.
- 103 NA, VUL, Repertoria op de criminele klacht en civiele dingboeken 1594-1686, no. 33: 18 Dec. 1623, p. 100; Lucas van Hulten enrolled at Leiden on June 2, 1623, as a law student, aged 22. Before that, he had enrolled as a law student at the University of Groningen on November 9, 1620. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae*, 169; *Album Studiosorum Groninganae*, 10; *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae*, 169.
- 104 In 1632, Daniel Schonk was arrested for assaulting students with a weapon and breaking windows in 'lichten dag' (broad daylight). NA, VUL, no. 33, Book C, p. 164.
- 105 P.J.C. Elema, 'De mimmorie van Lucas van Hulten', 77-89.
- 106 NA, VUL, Repertoria op de criminele klacht en civiele dingboeken 1594-1686, no. 33: 16 Dec. 1623, p. 101; Otto Farnesom was enrolled as a philosophy student at the University of Groningen on October 18, 1619. *Album Studiosorum Academiae Groninganae*, 8. Otto Farnesom enrolled at the University of Leiden on May 27, 1623, five days before Lucas van Hulten. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae*, 168. Farnesom later held important administrative positions in Groningen and in the Republic: member of the Council of State, advocate of the province of Groningen, secretary for the court of Groningen, etc. Farnesom was originally from Friesland. Samme Zijlstra, *Het Geleerde Friesland. Een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Leeuwarden: Fryske Akademy, 1996).
- 107 NA, VUL, Repertoria op de criminele klacht en civiele dingboeken 1594-1686, no. 33: 26 Dec. 1622, p. 101.
- 108 [4 maii 1621] Johannes Pauli ten Holte, Vollenhovius, nunc J.U.D. et urbis Steenvicensis consul. Filius

- posuut. Otto Schutte, *De Wapenboeken*, 42. Johannes Pauli married Doreathea ter Steege (later spelled Ter Stege) who was the daughter of Everhardt ter Steege, lawyer and secretary to the city of Steenwijk, and Aeltjen Hermans. Doreathea's brother Seyger ter Steege was still a lawyer and secretary to the city of Steenwijk in 1650. Seyger ter Stege [Zigerus ter Stege] enrolled as a law student at Leiden and member of the Gelderland-Overijssel nation on 8 October 1634. Schutte, 67.
- 109 Vierschaar der universiteit Leiden, no. 33: Repertoria op de criminele klacht en civiele dingboeken 1594-1686, November 26, 1624, p. 103. Jacob Velius name is not listed in the university register. Possibly, he might have been the son of Theodorus Velius (1572-1630), chonical writer and magistrate of the city of Hoorn. According to the university register, Theodorus Velius had two sons enrolled at Leiden: Volcardus Velius, born in 1601, enrolled on October 1, 1618, and Martinus Velius, born in 1604, and enrolled on October 3, 1619. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae*, 137, 143; H.A. van Vessem, 'Driehonderdvijftig jaar geleden stierf Theodorus Velius' in: *West-Friesland Oud en Nieuw* 47 (1980): 8-11; F. Wijdenes Spaans, 'Dr. Theodorus Velius' in: *West-Friesland Oud en Nieuw* 9 (1935): 20-27.
- 110 Vierschaar der universiteit Leiden, no. 33: Repertoria op de criminele klacht en civiele dingboeken 1594-1686, November 26, 1624, p. 103. Jacob Beets (Beetz) enrolled at Leiden on April 12, 1624, aged 20, from Hoorn, law student. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae*, 175.
- 111 NA, VUL, Repertoria op de criminele klacht en civiele dingboeken 1594-1686, no. 33: 24 Nov. 1624, p. 103, 18 Dec. 1624, 129. NA, VUL, no. 11, 107-109. Caspar Nostitz enrolled in Leiden on 30 January 1624 as a law student. He was 20 years old and from Silesia. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae*, 174.
- 112 Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock & A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht IV*. (Leiden: Universiteit van Leiden, 1989), 345.
- 113 NA, VUL, no. 11, p. 107-108; P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit, II. 8 Febr. 1610-7 Febr. 1647*, 125-126.
- 114 NA, VUL, Repertoria op de criminele klacht en civiele dingboeken 1594-1686, no. 33: 3 April 1626, p. 104.
- 115 Isaac Doreslaer (1595-1649), son of Lieven Dorselaer, became professor in history at Cambridge in 1628, and later envoy to The Hague in 1649 where he was murdered by Scottish royalists. H.C.G. Matthew & Brian Harrison (eds.), *Oxford Dictionary of National Biography* 16 (Oxford, Oxford University Press, 2004), 569-571; J.P. Arends, *Algemeene geschiedenis des Vaderlands IV*. (Part 1) (Leiden: P. van Santen, 1877), 83-84; A. de Ribe, *Doreslaer, of achttien jaar later. Eene oorspronkelijke Nederlandsche Geschiedenis uit de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam: G. Portieltje, 1841).
- 116 Ottavia Niccoli, 'Rituals of Youth: Love, Play, and Violence in Tridentine Bologna' in: K. Eisenbichler (ed.), *The Premodern Teenager: Youth in Society 1150-1650* (Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2002), 75-94, here 79-81.
- 117 Riita Laitinen, 'Nighttime Street Fighting and the Meaning of Place. A Homicide in a Seventeenth-Century Swedish Provincial Town' in: *Journal of Urban History* 33 (2007), 609.
- 118 M. Engels, 'Een tuchtqwestie aan de Franeker universiteit, 1627-1629' in: *De Vrije Fries* (1978): 101-109.
- 119 Doeda Nauta, *Samuel Maresius 1599-1673* (Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 1935), 388.
- 120 W.J.A. Jonckbloet, *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest* (Groningen: J.B. Wolters, 1864), 363-370.
- 121 C.M. Ridderikhoff, 'De Franeker Los-Kop' in: G. Th. Jensma, F.R.H. Smit, F. Westra (eds.), *Universiteit te Franeker 1585-1811* (Leeuwarden: Fryske Akademy, 1985), 119-132, namely 129.
- 122 Alan Macfarlane, *Glass. A World History* (Chicago: Chicago University Press, 2002), 70.
- 123 Paul Griffiths, *Youth and Authority: Formative Experiences in England 1560-1640* (Oxford: Clarendon Press, 1996), 128.
- 124 H. de Ridder-Symoens, 'Buitenlandse studenten aan de Franeker universiteit 1585-1811' in: G.Th. Jensma,

- F.R.H. Smit & F. Westra (eds.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden: Fryske Akademy 1985), 73-89; W.T.M. Frijhoff, *La Société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814: une recherche sérielle sur le statut des intellectuels* (Amsterdam: APA, 1981), 78-79.
- 125 G.J. Quintyn, *De Hollandsche-lys, met de Brabandsche-bely: Poetischer wijze voorgestellen gedicht* (The Hague: Joost Ockersz., 1629).
- 126 G.A. Bredero, *Moortje, waer in hy Terentii Eunuchum, heeft nae-ghevolght* (Amsterdam: Cornelis Lodowijcksz. van der Plasse, 1633 [orig. 1617]); E.K. Grootes, *G.A. Bredero's Moortje en Spaanschen Brabander* (Amsterdam, Delta, Athenaeum, Polak & Van Gennepe, 1999), 396, 07.
- 127 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame*, 267.
- 128 M.H. Würzner, 'Duitse studenten in de 17de eeuw te Leiden' in: *Leids Jaarboekje* 67 (1975): 63-76.
- 129 C.M. Ridderikhoff, 'Het academisch leven in de Republiek. Een breuk met middeleeuwse tradities?' in: *Utrechtse Historische Cahiers* 18 (1997): 9-18.
- 130 Otto Schutte, *De wapenboeken der Gelderse-Overijsselse studentenverenigingen* (Zutphen: De Walburg Pers, 1975), 1-29; Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame*, 277-278.
- 131 NA, VUL, Repertoria op de criminele klacht en civiele dingboeken 1594-1686, no. 33: 22 July 1624, p. 101-102; NA, VUL, no. 11, p. 64. Cuno von Brodenhausen enrolled at Leiden on July 22, 1623, aged 21, law student. Johannes Vossius enrolled on February 15, 1620. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae*, 170, 145.
- 132 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 117-119.
- 133 Marian Füssel, 'Riten der Gewalt. Zur Geschichte der akademischen Deposition und des Pennalismus in der frühen Neuzeit' in: *Zeitschrift für Historische Forschung* 32 (2005): 605-648; Rainer Müller, 'Student education, student life' in: H. de Ridder-Symoens (ed.), *A History of the University in Europe II. Universities in Early Modern Europe 1500-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 349-352.
- 134 According to Veldman, although De Passe started the book in Cologne, after he was forced to leave the city and settle in Leiden, many of the presentations of student life were based on student life in Leiden, 36. Ilja M. Veldman, *Profit and Pleasure. Print Books by Crispijn de Passe*, 154.
- 135 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 122.
- 136 Alexandra Robbins, *Secrets of the Tomb: Skull and Bones, The Ivy League, and the Hidden Paths* (New York: Little and Brown, 2002).
- 137 Marian Füssel, 'Riten der Gewalt. Zur Geschichte der akademischen Deposition und des Pennalismus in der frühen Neuzeit', 605-648.
- 138 The three young brothers enrolled on 26 July 1638, Franciscus and Georgius both aged 22, as law students. Johannes's study is not stated. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae* 297; August Müller, 'Schlesier auf der Hochschule in Leiden von 1597-1742' in: *Archiv für Schlesische Kirchengeschichte* 17 (1959): 164-205; here: 197.
- 139 When the Protestants gained political power again in Silesia sometime after 1633, Schönborner changed back to Protestantism. In 1635, the Catholics regained power, and Schönborner was dismissed from his positions. The last two years of his life he was mentally and physically devastated. Marian Szyrocki, *Andreas Gryphius. Sein Leben und Werk* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1964), 25.
- 140 Heinz Schneppen, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben: Von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert* (Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1960), 35-36.
- 141 NA, VUL, no. 33: 19 June 1641. (p. 161); Book C: 5 Dec. 1640; 10 April 1641; 1 May 1641; NA, VUL, no. 12, 10 April 1641, p. 67-68.
- 142 Willi Flemming, *Andreas Gryphius* (Stuttgart: Kohlhammer, 1965), 36; Stefan Kiedroni, *Andreas Gryphius und die Niederlande. Niederländische Einflüsse auf sein Leben und Schaffen* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1983) 27.

- 143 C.V. Wedgewood, *The Thirty Years War* (New York: New York Review Books, 2005 [orig. 1938]), 414-444.
- 144 B. Ann Tlusty, *Bacchus and Civic Order*, 127-128.
- 145 *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae*, 296-319.
- 146 Heinz Schnepfen, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben*, 32.
- 147 This conclusion is based on the high percentage of Silesian students who are recorded in the Academic Vierschaar of Leiden during the period of 1620-1640. For a list of Silesian students that studied in Leiden see: W.A. Fasel Kampen, 'Die Schlesier an der Universität Leiden im 17. Jahrhundert' in: *Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms Universität* 6 (1961): 331-350; Stefan Kiedroń, 'Noch einmal über die Schlesier an der Universität Leiden im 17. Jahrhundert' in: *Neerlandica Wratislaviensia IV* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1989): 269-277.
- 148 Dionysius Christianius enrolled at the University of Leiden on 24 January 1639 from Hafniensis Danus, as a law student, aged 24. He enrolled on the same day as Severinus Matthias, also from Denmark, aged 22 years, medicine student. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae*, 300.
- 149 According to Tlusty, in the unwritten rules of the duel, penetrating jabs and drawing blood were considered inappropriate, and if a fatal jab was inflicted, it was not uncommon for the survivor to flee. B. Ann Tlusty, 'Violence and Urban Identity in Early Modern Augsburg: Communication Strategies between Authorities and Citizens in the Adjudication of Fights' in: James Van Horn Melton (ed.), *Cultures of Communication from Reformation to Enlightenment. Constructing publics in the Early Modern German Lands* (Aldershot: Ashgate; 2002), 10-24.
- 150 A (Jo)Han(ne)s Christopher von Schönborn(er) enrolled at the University of Jena in 1646. Georg Mentz & Reinhold Jauernig, *Die Matrikel der Universität Jena I. 1548 bis 1652* (Jena: Verlag von Gustav Fischer 1944), 391.
- 151 NA, VUL, no. 33; 19 June 1641. (p. 161); Book C: 5 Dec. 1640; 10 April 1641; 1 May 1641; NA, VUL, no. 12, 10 April 1641, p. 67-68.
- 152 August Müller, 'Schlesier auf der Hochschule in Leiden von 1597-1742' in: *Archiv für Schlesische Kirchengeschichte* 17 (1959): 164-205; here 190. (k.k. Rat, Generalmajor, seit 1672, *Laudeshauptmann von Jauer-Schweidnitz*, Codex 27, 293).
- 153 *Hollandts Placaet-boeck 1645. 1580 tot 1645* (Amsterdam: Jan Janssen, 1645), 320-323; (P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit, II. 8 Febr. 1610-7 Febr. 1647*, 326-329).
- 154 NA, VUL, no. 33, 1 May 1641, 19 June 1641, 20 June 1641, p. 198. Baron Bernardus Khevenhüller enrolled at the University of Leiden on 11 January 1638, aged 20 years old, from Carinthius, together with his brother, Georgius Christophorus Khevenhüller, aged 21 years old. *Album Studiosorium*, 292. They were most likely the sons of the Count Franz Christoph Khevenhüller (1588-1650) who was the upper court master of the Habsburg queen, Maria, and Emperor Ferdinand and who during the Thirty Years' War was delegated to the Spanish royal court and tried to bring stability between the Austrian and Spanish Hapsburgs. *Deutsche Biografische Enzyklopädie* 5 (Munich: K.G. Sauer, 1997), 526.
- 155 *Album studiosorum*, 298.
- 156 NA, VUL, no. 33; 10 April 1641; Book C; 173; NA, VUL, no. 12, p. 75-78. H.M. van den Heuvel, *De Criminele vonnisboeken van Leiden, 1533-1811* (Leiden, 1977-1978), 222.
- 157 Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock & A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht VI*. (Leiden: Universiteit van Leiden, 1992), 633-635.
- 158 R.E. van Dithuyzen, *Oranje-Nassau. Een biografisch woordenboek* (Haarlem: Becht, 1992), 57-58.
- 159 Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock & A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. VI*, 633-635.
- 160 NA, VUL, no. 33; 17 November 1632, p. 164-165.
- 161 NA, VUL, no. 33; 19 June 1641, p. 173.

- 162 NA, VUL, no. 12: 21 April 1641, p. 89-91.
- 163 W.I. Miller, *Humiliation, and other Essays on Honor, Social Discomfort and Violence* (Ithaca, New York; Cornell University Press, 1993), 116-117.
- 164 Herman Roodenburg, 'The "hand of friendship": Shaking hands and other gestures in the Dutch Republic' in: Jan Bremmer & Herman Roodenburg (eds.), *A Cultural History of Gesture. From Antiquity to the Present Day* (Cambridge: Polity Press, 1991), 152-189; In Chapter 2 Carroll addresses the delicate relationship of status and honor in early modern France. Stuart Carroll, *Blood and Violence in Early Modern France* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 49-59.
- 165 NA, VUL, no. 33: 18 July 1631; p. 257.
- 166 Willem Frijhoff & Marijke Spies, *Dutch Culture in European Perspective*, 185-189; Hans de Waardt, 'Feud and Atonement in Holland and Zeeland: From private vengeance to reconciliation under State supervision' in: Anton Schuurman & Pieter Spierenburg (eds.), *Private Domain, Public Inquiry. Families and Lifestyles in the Netherlands and Europe, 1550 to the Present* (Hilversum: Verloren, 1996), 15-38.
- 167 Peter Burke, 'Viewpoint: The Invention of Leisure in Early Modern Europe' in: *Past & Present 146* (1995): 136-150; Alessandro Arcangeli, *Recreation in the Renaissance: Attitudes Towards Leisure and Pastimes in European Culture, c. 1425-1675* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003).
- 168 P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit, II. 8 Febr. 1610-7 Febr. 1647*, 212-214.
- 169 P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit, III. 8 Febr. 1647-18 Febr. 1682* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1918), 11-12.
- 170 Markku Peltonen, *The Duel in Early Modern England. Civility, Politeness and Honour* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 4.
- 171 Markku Peltonen, *The Duel in Early Modern England*, 18.
- 172 Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock & A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. VI*, 635-637.
- 173 Pascal Brioiest et al., *Croiser le fer. Violence et culture de l'épée dans la France moderne, 16e-18e siècle* (Seysssel: Champ Vallon, 2002), 199-200.
- 174 H. de la Fontaine Verwey, *In en om de 'Vergulde Sonnewyser'* (Amsterdam: Israel, 1979), 129-164; Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock & A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht VI*, 637.
- 175 Herman Roodenburg, 'Dancing in the Dutch Republic: The Uses of Bodily Memory' in: Herman Roodenburg (ed.), *Cultural Exchange in Early Modern Europe (Volume IV). Forcing European Identities, 1450-1700* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 329-360, here 332, 355.
- 176 Markku Peltonen, *The Duel in Early Modern England*, 18.
- 177 Jennifer Low, *Manhood and the Duel: Masculinity in Early Modern Drama and Culture* (Basingstoke: Palgrave & Macmillan, 2003), 170.
- 178 J. Low, *Manhood and the Duel*, 92.
- 179 Ute Frevert, 'The Taming of the Noble Ruffian: Male Violence and Dueling in Early Modern and Modern Germany' in: Pieter Spierenburg (ed.), *Men and Violence. Gender, Honor, and Rituals in Modern Europe and America* (Columbus: Ohio State University Press, 1998), 37-63, here 46-47.
- 180 Linda A. Pollock, 'Honor, Gender, and Reconciliation in Elite Culture, 1570-1700' in: *Journal of British Studies* 46 (2007): 3-29.
- 181 Pieter Spierenburg, *A History of Murder*, 106-113.
- 182 Robert B. Shoemaker, 'Reforming male manners. Public insult and the decline of violence in London: 1660-1740' in: Tim Hitchcock & Michéle Cohen (eds.), *English Masculinities, 1660-1800* (London/New York: Longman, 1999), 133-150.
- 183 Pieter Spierenburg, *A History of Murder*, 112.

- 184 Willem Frijhoff & Marijke Spies, *Dutch Culture in European Perspective*, 218–224.
- 185 Wim Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee*, 649–657.
- 186 Gregory Hanlon, 'Glorifying War in a Peaceful City' in: *War in History* 11 (2004): 249–277, here 273.
- 187 Luuc Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam: Bert Bakker, 1997), 326–329.
- 188 Christopher Corley, 'On the Threshold: Youth as Arbiters of Urban Space in Early Modern France' in: *Journal of Social History* 43 (2009): 139–156.
- 189 Cees de Bondt, *'Heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen...?' Tennis in Nederland tussen 1500 en 1800* (Hilversum: Verloren, 1993), 97–102.
- 190 Ilja M. Veldman, *Profit and Pleasure*, 166.
- 191 Marja Stompé, 'Het hogeschoolrijden in de zestiende en zeventiende eeuw' in: Jan de Jongste, Juliette Rodding & Boukje Thijs, (eds.), *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd* (Hilversum: Verloren, 1999), 122–136.
- 192 Norbert Elias, 'An Essay on Sport and Violence' in: Norbert Elias & Eric Dunning (eds.), *Quest for Excitement. Sport and Leisure in the Civilization Process* (Oxford: Basil Blackwell, 1986), 150–174.

Chapter 5

- 1 Barent Hendricx (also spelled 'Heijndricx') was born circa 1609. He later became a caffè worker and married Sara Jans in 1636 with whom he had five children who were baptized. Gemeentearchief Delft, DTB (Baptism, Marriage, and Burial records). Manon van der Heijden, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht 1550–1700* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998), 104, 307.
- 2 Karel van Mander, *Het schilder-boeck. Waerin voor de leerlustige jeucht den gront der edel vrije schilderkonst in verscheyden deelen wort voor-gedragen* (Amsterdam: Jacob Pietersz van Wachter, 1618), pages unnumbered.
- 3 M.E.. Heijboer-Barbas, *Een nieuwe visie op de jeugd uit vroeger eeuwen. Een letterkundige studie ter vergelijking van het Nederlandse kind vroeger en nu* (Nijkerk: Callenbach, 1961), 24–39; J.M.W. van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem* (Meppel: Boom, 1968), 165–169; Lea Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*, 28–44; Kees Bertels, 'Gezinsgeschiedenis' in: *Jeugd en Samenleving* (1976): 754–774.
- 4 Peter N. Stearns, *Sexuality in World History* (London/New York: Routledge, 2009), 64–76.
- 5 The median age is based on the 296 students, excluding university personnel and personal servants, who enrolled between January 1, 1620, and December 31, 1620. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae*.
- 6 R. Dekker, *Lachen in de Gouden Eeuw. Een geschiedenis van de Nederlandse humor* (Amsterdam: Wereld Bibliotheek, 1997), 116; H. Roodenburg, 'To Converse Agreeably: Civility and the Telling of Jokes in Seventeenth-century Holland' in: J. Bremmer & H. Roodenburg (eds.), *A Cultural History of Humor* (Cambridge: Polity Press, 1997), 112–133.
- 7 E. de Jongh, "'Hangt dan der mannen eer nu aan de vrouwen aars?'" in: *Kunstschrift* 4 (2001): 20–29.
- 8 J.M.W. van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem*, 45, 60.
- 9 Norbert Elias, *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*, 365–378.
- 10 S. Gilman, *Sexuality. An Illustrated History Representing the Sexual in Medicine and Culture from Middle Ages to the Age of Aids* (New York: John Wiley & Sons, 1989), 124–127.
- 11 M. Cobb, *Generation. The Seventeenth-Century Scientists who unraveled the Secrets of Sex, Life, and Growth* (New York: Bloomsbury, 2006), 202–206.
- 12 David M. Friedman, *A Mind of Its Own. A Cultural History of the Penis* (New York: The Free Press, 2001), 74; L. Kooijmans, *De doodskunstenaar. De anatomische lessen van Frederik Ruysch* (Amsterdam: Prometheus, 2004), 343–348.

- 13 H. Marland, 'The "burgerlijk" midwife; The stadsvroedvrouw of Eighteenth-century Holland' in: H. Marland (ed.), *The Art of Midwifery. Early Modern Midwives in Europe* (London: Routledge, 1993), 192-213; H.A. van der Borg, *Vroedvrouwen: Beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden, 1650-1865* (Wageningen: Wageningen Academic Press, 1992), 43-70.
- 14 N. Middelkoop, *Rembrandt under the scapel. The Anatomy lesson of Dr. Nicholaes Tulp Dissected* (Amsterdam: Six Art Promotion, 1998).
- 15 David M. Friedman, *A Mind of Its Own*, 39.
- 16 Merry E. Wiesner-Hanks, *Christianity and Sexuality in the Early Modern World. Regulating Desire, Reforming Practices* (London: Routledge, 2000), 62
- 17 J.M.W. van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem*, 44-61.
- 18 J.L. Flandrin, *Sex in the Western World. The Development of Attitudes and Behavior* (Philadelphia: Harwood Academic Publishers, 1991), 239-266; J. Cadden, *Meanings of Sex Difference in the Middle Ages: Medicine, Science, and Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 267.
- 19 J. Doorn, *Mary Stuart (1631-1660). Een omstreden prinses van Oranje* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1966), 65-66.
- 20 Arnold van Gennep, *The Rites of Passage*, 67.
- 21 William A. Marshall & J.M. Tanner, 'Puberty' in: F. Falkner & J.M. Tanner (eds.), *Human Growth: A Comprehensive Treatise* (New York: Plenum Press, 1986 [Second edition]), 171-209.
- 22 This issue has been put on the historical agenda already by the Dutch historian Pieter Spierenburg but has not yet been researched in depth. Pieter Spierenburg, 'Verkering, huwelijk en gezin in historisch perspectief. Thema's en discussies uit het onderzoeksgebied, met de nadruk op de periode 1500-1850' in: *Jeugd en samenleving* (1989): 614-627.
- 23 Andrew Cunningham & Ole Peter Grell, *The Four Horsemen of the Apocalypse. Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 242-246.
- 24 C. Scotts Watkins & E. van de Walle, 'Nutrition, Mortality, and Population Size: Malthus' Court of Last Result' in: R.I. Rotberg & T.K. Rabb (eds.), *Hunger and History. The Impact of Changing Food Production and Consumption Patterns on Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 7-28.
- 25 Herbert Moller, 'The Accelerated Development of Youth: Beard Growth as a Biological Marker', 759-760.
- 26 Norbert Kluge, *Sexualanthropologie. Kulturgeschichtliche Zugänge und empirische analytische Erkenntnisse* (Frankfurt am Main: Peter Lange, 2006).
- 27 Xiaojia Ge, Misaki N. Natsuaki, Jenae M. Neiderhiser & David Reiss, 'Genetic and Environmental Influences on Pubertal Timing: Results From Two National Sibling Studies,' in: *Journal of Research on Adolescence* 17 (2007): 767-788; J. Kaprio, A. Rimpelä, T. Winter, R.J. Viken, M. Rimpelä & R.J. Rose, 'Common genetic influences on BMI and age at menarche' in: *Human Biology* 67 (1995), 739-53; Phil McKenna, 'Childhood obesity brings early puberty for girls' in: *New Scientist*, March 5, 2007.
- 28 J. Komlos, 'The Age at Menarche in Vienna: The Relationship between Nutrition and Fertility' in: *Historical Methods* 22 (1989): 158-163; J. Komlos, 'An Anthropometric History of Early-Modern France, 1666-1766' in: *European Review of Economic History* 7 (2003): 159-189; R. Floud, 'The Heights of Europeans since 1750: A New Source for European Economic History' in: J. Komlos (ed.), *Stature, Living Standards, and Economic Development. Essays in Anthropometric History* (Chicago: Chicago University Press, 1994), 9-24.
- 29 G.J.R. Maat, 'A Search for secular growth changes in the Netherlands preceding 1850' in: J. Borms et al. (ed.), *Human Growth and Development* (New York: Plenum Press, 1984), 185-193.
- 30 Tony Sheldon, 'Dutch are Tallest in World' in: <http://bmj.bmjournals.com/cgi/content/full/316/7149/1929/b>
- 31 G.J.R. Maat, 'A Search for secular growth changes in the Netherlands preceding 1850', 185-193.
- 32 Manon van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 96-114.

- 33 C. Boerdam, 'Ongehuwd moederschap als sociaal verschijnsel. Casus: Rotterdam op het eind van de achttiende eeuw' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 98 (1985): 157-175; D.J. Noordam, 'Ongehuwde moeders en onwettige kinderen in Maassluis' in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 9 (1977): 165-178.
- 34 D.J. Noordam, 'Strafrechtspleging en criminaliteit in Delft in de vroeg-moderne tijd' in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15 (1989): 209-244, here 235. In 1620 Clemens Maertens of Delft was banned from the city for six years after he exposed his penis to women and young ladies. Manon van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 115.
- 35 H. Röling, *Gevreesde vragen. Geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1994).
- 36 François Tolet, *L'instruction de Prestres qui contient sommairement tous les cas de conscience* (Lyon, 1628) (translation from Latin into French by M.A. Goffar) (citation from J.L. Flandrin, *Sex in the Western World*, 251-252).
- 37 R.M. Dekker, 'Sexuality, Elites, and Court Life in the late Seventeenth Century: The diaries of Constantijn Huygens Jr.' in: *Eighteenth Century Life* 23 (1999): 94-109.
- 38 Samuel Pepys, *The Diary of Samuel Pepys. A New and Complete Transcription edited by Robert Latham & William Matthews* Vol. 8 1667 (London: Bell, 1972), 588; T.W. Laqueur, *Solitary Sex. A Cultural History of Masturbation* (New York: Zone Books, 2003), 180-182.
- 39 J.M.W. van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem*, 73.
- 40 *De groote zonden van vuile zelfs-beveleckinge, door jonge en oude, mans- en vrouws personen ondekt* (Rotterdam: 1730) (translated from English by I.V.H.). The translator used a nom de plume and the publisher wished to remain anonymous.
- 41 T.W. Laqueur, *Solitary Sex*, 25-37.
- 42 T.W. Laqueur, *Solitary Sex*, 112-125; R. Porter, *Health for Sale. Quackery in England 1660-1850* (Manchester & New York: Manchester University Press, 1989), 69-79.
- 43 Lotte van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, 328.
- 44 T.W. Laqueur, *Solitary Sex*, 112-125.
- 45 T.W. Laqueur, *Solitary Sex*, 253-257.
- 46 Th. van der Meer, *Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd* (Nijmegen: Sun, 1995), 81-103.
- 47 J. Benedicti, *La somme des péchez et le remède d'iceux* (1601) summarized in: P. Hurteau, 'Catholic Moral Discourse on Male Sodomy and Masturbation in the Seventeenth and Eighteenth Centuries' in: *Journal of the History of Sexuality* 4 (1993): 1-26.
- 48 William Naphy, *Sex Crimes from Renaissance to Enlightenment* (Gloucestershire: Tempus, 2004), 205.
- 49 J.L. Flandrin, *Sex in the Western World*, 253.
- 50 H. Puff, *Sodomy in Reformation Germany and Switzerland, 1400-1600* (Chicago: Chicago University Press, 2003), 147-148.
- 51 M. Roche, *Forbidden Friendships. Homosexuality and Male Culture in Renaissance Florence* (Oxford: Oxford University Press, 1996), 15.
- 52 M. Roche, *Forbidden Friendships*, 60-65.
- 53 Ruth Mazo Karras, *Sexuality in Medieval Europe. Doing Unto Others* (New York: Routledge, 2005), 139-141.
- 54 Gemeentearchief Delft (Municipal Archive of Delft), Rechtelijkarchief, Crimineelboek 48, fol. 13; Th. van der Meer, *Sodoms zaad in Nederland*, 217-221.
- 55 John M. Murrin, "'Things Fearful to Name': Bestiality in Colonial America' in: *Pennsylvania History* 65 (1998): 8-43, especially 15-16; Mariah Adin, "'I shall beat you, so that the Devil shall laugh at it': Children, Violence, and the Courts in New Amsterdam' in: James Marten (ed.), *Children in Colonial America* (New

- York: New York University Press, 2006), 121-140; Jaap Jacobs, 'Migration, population, and Government in New Netherland' in: Hans van Krabbendam, Cornelis A. van Minnen & Giles Scott-Smith (eds.), *Four Centuries of Dutch-American Relations 1609-2009* (Amsterdam: Boom, 2009), 85-96.
- 56 V. Roeper & R. van Gelder, *In dienst van de compagnie. Leven bij de VOC in honderd getuigenissen [1602-1799]* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2002), 124-126.
- 57 V. Roeper & R. van Gelder, *In dienst van de compagnie*, 139-145.
- 58 D.J. Noordam, 'Sodomy in the Dutch Republic, 1600-1724' in: K. Gerard & G. Hekma (eds.), *The Pursuit of Sodomy: Male Homosexuality in Renaissance and Enlightenment Europe* (New York: Harworth Press, 1988), 207-228.
- 59 In the sixteenth century the gardens of love in paintings and prints of young men and women conversing and merry-making became a popular genre. This was closely related to the depiction of spring, probably derived from the May celebration. Elmer Kolfin, *The Young Gentry at Play*, 23.
- 60 Anouk Janssen, *Grijsaards*, 82.
- 61 Paul Griffiths, *Youth and Authority*, 145-147.
- 62 Ilana Krausman Ben-Amos, *Adolescence and Youth in Early Modern England* (New Haven/London: Yale University Press, 1994), 192, 195.
- 63 Charles C.M. de Mooij, *Geloof kan Bergen Verzetten*, 381-383.
- 64 J. Cats, *Spiegel van den Ouden en Nieuwen Tijd* Part III, 65.
- 65 Charles C.M. de Mooij, *Geloof kan Bergen Verzetten*, 381-383.
- 66 J.L.M. de Lepper, 'Meibomen en meikransen in Breda' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 21 (1968): 48-51.
- 67 Lucas Rotgans, *Boere-kermis. Quantum est in rebus vs inane!* (Amsterdam: Samuel Halma, 1708), 6-7.
- 68 'Daar zijn Vrijsters, hoor, ick segt, Die wel kijven om een knecht' in: Adriaen van de Venne, *Tafereel van de Belacchende-werelt, en des selfs geluckige Eeuwwe* (The Hague: Adriaen van de Venne, 1635), 241.
- 69 G.A. Wumkes, *De kermissen* (Uit onzen bloeitijd, serie 2) (Baarn: Hollandia Drukkerij, 1910), 301-346, here 305-313.
- 70 G.A. Wumkes, *De kermissen*, 341-342.
- 71 J.J. Brasser, *Verhandeling van de Week- en Jaar-Markten, en de genaamde kermissen; bijzonderlijk in Zeeland* (Leiden: Pieter Hendrik Trap, 1792), 56-57.
- 72 D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 80-82.
- 73 Lène Dresen-Coenders & Jan van Haaren, 'Ontmoetingsplaatsen van vrijers en vrijsters' in: Petra van Boheemen et al (ed.), *Kent, en versint. Eer datje mint. Vrijen en trouwen 1500-1800* (Zwolle: Waanders, 1989), 64-84; G.A. Wumkes, *Kermissen*, 301-346; Arie van Zoonen, *Stap op en laat je wegen. 550 jaar Hoornse kermis* (Hoorn: Gemeente Hoorn, 1996), 27.
- 74 F. Esausz. den Heussen, *Den Christelijcken jongeling. Dat is. Een stichtelijcke onderwijsinge/hoer de jonglinghen ende alle jonge lieden haer in leven ende wandel hebben christelijck te dragen. Voorgesteld over de woorden van den H. Propheet en Koningh David ...* (Amsterdam: Abraham van den Burgh, 1657 [5th edition]), 50, 56, 57, 61, 65, 70, 74; J. Exalto, 'Het goede voorbeeld. Zeventiende-eeuwse jeugdcultuur en het exempel in de gereformeerde opvoeding', 73-94.
- 75 J. Kok, *Langs verboden wegen. De achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland 1812-1914* (Hilversum: Verloren, 1991), 67-68.
- 76 A. Roger Ekirch, *At Day's Close. Night in Times Past*, 247-249; P. Griffiths, 'Meanings of Nightwalking in Early Modern England' in: *The Seventeenth Century* 13 (1998), 212-238.
- 77 G.J. Quintijn, *De Hollandsche-Lijs met de Brabandsche Belij*, 122; E. Kolfin, "'Drincken ende klincken kunje sien ter naeste plaet'", 167-198; M. Keblusek, *Boeken in de hofstad*, 223-233; G. Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 79-81.

- 78 E. Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam*, 70-72; Benjamin Roberts, 'On *Not* Becoming Delinquent: Raising Adolescent Boys in the Dutch Republic, 1600-1750', 41-57.
- 79 Benjamin Roberts, 'Emerging Youth Culture in Early Seventeenth-century Holland', in: Gregory T. Papanikos (ed.), *Antiquity and Modernity: A Celebration of European History and Heritage in the Olympic Year 2004* (Athens: Atiner, 2004), 35-40.
- 80 Johan van Beverwijck, *Schat der Gesondheyt met verssen verciert door Heer Jacob Cats* [Part II], 107.
- 81 J. Cats, *Spiegel van den oude ende nieuwe tijdt* (The Hague: Isaac Burchoorn, 1632), 133-134.
- 82 J. Fabricius, *Syphilis in Shakespeare's England* (London & Bristol, Pa: Jessica Kingsley Publishers, 1994), 26; Jon Arrizabalaga, John Henderson & Roger French, *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe* (New Haven & London: Yale University Press, 1997), 204-212.
- 83 Jon Arrizabalaga, John Henderson & Roger French, *The Great Pox*, 30-61, especially 31-32.
- 84 J. Cats, *Spiegel*, 136-137.
- 85 J. Fabricius, *Syphilis in Shakespeare's England*. 147-164. In 1638, the 28-year-old Albertus Kyper received his doctorate degree from the University of Leiden based on a thesis about syphilis. D. van Miert, *Illuster Onderwijs*, 56
- 86 Of course, the widespread phenomenon of syphilis does not apply to the many soldiers who were married, and had their wives and children encamp with them. Ronald de Graaf, *Oorlog, mijn arme schapen. Een andere kijk op de Tachtigjarige Oorlog 1565-1648* (Franeker: Van Wijnen, 2004), 271-274; Bruce T. Moran, *Distilling Knowledge: Alchemy, Chemistry, and the Scientific Revolution* (Cambridge, Mass.; Harvard University Press, 2006), 73.
- 87 It was not uncommon for local church diachonies and families to admit family members to the *Pesthuis* because they were either crazy or suffered from syphilis (often described as being *onzindelijk* – onzedelijk (immoral sexual behavior). G. Hellinga, 'De Amsterdamsche Pesthuizen' in: *Nederlandsche Tijdschrift voor Geneeskunde* 72 (1928): 1-27, here 13; in Middelburg, syphilis patients were removed from the *Pesthuis* and sent to the Saint Kateljine Gasthuis in Leiden where they were treated. D. Schoute, *De Levensloop van een Ziekenhuis. Geschiedenis van het Gasthuis te Middelburg* (Middelburg: J.C. & W. Altorffer, 1916), 49.
- 88 P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit, I. 1574-1610* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1913), 108.
- 89 Ingrid A.R. De Smet, 'Town and Gown in the Dutch Golden Age: The Menippean Satires of Jan Bodecher Benningh and "Amatus Fornacius"', 491-521, here 511. Jan Bodecher Benning, *Satyricon in corruptae iuventutis mores corruptos*.
- 90 J. Offerhaus, 'Illustraties in de alba amicorum' in: K. Thomassen & C. Bosters (eds.), *Alba Amicorum. Vijf eeuwen vriendschap op papier gezet. Het album amicorum en het poëziealbum in de Nederlanden* (Maarssen/The Hague: Schwartz-SDU, 1990), 37-89, here 82.
- 91 Rijksarchief Groningen (abbreviation: RAG), Academisch Archief (AA), inv. no. 30, 93; G.W. Vreede, *Inleiding tot eene geschiedenis der Nederlandsche diplomatie* (Utrecht: Broese, 1858), 413. Foskea van der Ven, "'Groningse Loskoppen". Academierechtpraak in Groningen' in: A.H. Huussen Jr. (ed.), *Onderwijs en onderzoek. Studie en wetenschap aan de academie van Groningen in de 17de en 18de eeuw* (Hilversum: Verloren, 2003), 231-260, here 257; Jacobus à Doorselaer enrolled at the University of Leiden on July 23, 1609, as a student of theology, aged 17 years. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575-1875* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1875), 95. On May 3, 1616, he enrolled at the University of Groningen as a student of medicine. *Album Studiosorum Academiae Groninganae* (Groningen: J.B. Wolters, 1915), 4.
- 92 Enrique Fernández, *Pornoboscodidascalus Latinus (1624)*. *Kaspar Barth's Neo-Latin Translation of Celestina* (Chapel Hill: North Carolina Studies in the Romance Languages and Literatures, 2006), 25-27.
- 93 Enrique Fernández, *Pornoboscodidascalus Latinus (1624)*, 385.

- 94 Jan van der Waals, *Prenten in de Gouden Eeuw. Van kunst tot kastpapier* (Rotterdam: Museum Boijmans van Beuningen, 2006), 141-142.
- 95 Crispijn de Passe, *Spiegel der alder-schoonste Cortisanen des Tijts* (Amsterdam: published by the author, 1631).
- 96 *De Criminele Vonnisboeken*, 166
- 97 Kees Walle, *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14e-19e eeuw)* (Leiden: Gingko, 2005), 62-66.
- 98 J. Cats, *Spiegel*, 146-147.
- 99 J. Cats, *Spiegel*, 141-142.
- 100 J. Cats, *Spiegel*, 138-139
- 101 J. Cats, *Spiegel*, 138-139.
- 102 N.F. Noordam, 'Cats als volksoepvoeder' in: *Paedagogische Studiën* 38 (1961): 1-13; K. Hazelzet, 'De vermakkelijke lasten van het huwelijk. De *Huwelijksfuik* van Hendrick Noorderwiel, Jacob Cats en Adriaen van de Venne' in: *Jaarverslag Koninklijk Oudheidkundig Genootschap* (1991): 56-70.
- 103 Peter N. Stearns, *Sexuality in World History*, 67-68.
- 104 *Culpeper's English Physician: and complete herbal* (London: Green & Co., 1789 [orig. 1653]).
- 105 J. Cats, *Spiegel*, 143.
- 106 NA, VUL, no. 11: 10 April 1625. No record indicates that the child was baptized. Jacobus Porret registered twice at the University of Leiden, the first time on February 13, 1612, at the age of 15 as a student of the humanities and a second time on May 4, 1617, as a student of medicine. He was a resident of Leiden. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575-1875*, 98, 130.
- 107 Rijksarchief Groningen (abbreviated: RAG), Ondertrouwboek 1624-1640.
- 108 RAG, Archieven van den Senaat en de faculteiten van de Groningsche Universiteit (abbreviated AA), inv. 46, nrs. 14 & 30, 30 March 1633.
- 109 Michael Kaiser, 'Überleben im Krieg. Leben mit dem Krieg. Zur Alltagsgeschichte des Dreißigjährigen Krieges in den niederrheinischen Territorien' in: Stefan Ehrenpreis (ed.), *Der Drei ïgjährige Krieg in Herzogtum Berg und in seinen Nachbarregionen* (Neustadt an der Aisch: Schmidt, 2002), 181-233; C.V. Wedgwood, *The Thirty Years War*, 51-53.
- 110 Edmund Stutz, 'Geschichte der Familie Peill' in: *Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins* 58 (1927). Johannes Goldbach (1612-1676), enrolled at the University of Groningen on July 14, 1631 as a student of philosophy. *Album Studiosorum Academiae Groninganae*, 25.
- 111 RAG, Archieven van de senaat en de faculteiten van de Groningse universiteit, no. 12, Register Arntzenius, p. 38.
- 112 Willem Frijhoff, 'Éducation, savoir, compétence. Les transformations du Grand Tour dans les Provinces-Unies à l'époque moderne' in: Rainer Babel & Werner Paravicini (eds.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis 18. Jahrhundert. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und in Deutschen Historischen Institut Paris 2000* (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2005), 609-635; Gerrit Verhoeven, *Anders Reizen?*, 84-94.
- 113 Thomas Erpenius, *De Peregrinatione Gallica Utiliter Instituenda Tractatus* (Leiden: Lugduni Batavorum, 1631), 1-128.
- 114 J. Fabricius, *Syphilis in Shakespeare's England*, 7.
- 115 A. Frank-van Westrienen, *De Grootte Tour*, 177.
- 116 M. van der Merwede, *Uyt-beemsen oorlog, ofte Roomse Min-triumfen* (The Hague: Isaac Burghoorn, 1651), ii.
- 117 M.A. Schenkeveld-Van der Dussen, 'De geestelijke (?) minnevlammen van Matthijs van de Merwede van Clootwijk' in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen & A.J. Gelderblom (eds.), *In de Boeken, met de Geest*.

- Vijftien studies van M.A. Schenkeveld-van der Dussen over vroegmoderne Nederlandse literatuur* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002), 225-239; J.L. van Dalen, 'Matthijs van de Merwede. Heer van Clootwijk' in: *Oud-Holland* 18 (1900): 95-111.
- 118 Theo van der Meer, 'Die een man soo min kan missen... Seksualiteit in de 16de en 17de eeuw' in: V.T. van Vilsteren (ed.), *100.000 jaar Sex. Over liefde, vruchtbaarheid en wellust* (Zwolle: Waanders, 2003), 66-73.
- 119 J.L. van Dalen, 'Matthijs van de Merwede. Heer van Clootwijk', 99.
- 120 A. Frank-van Westrienen, *De Grootte Tour*, 49-86.
- 121 W. Frijhoff, 'De natie op stap? Nederlanders in Parijs in koning Lodewijks tijd' in: *De Negentiende Eeuw* 30 (2006): 255-272.
- 122 After Matthijs van Merwede's sexual escapades in Italy, he returned in 1650 to his home in Dordrecht where he married. His youth was over, and he was expected to follow in his father's footsteps. J.L. van Dalen, 'Matthijs van de Merwede. Heer van Clootwijk', 95-111; J. den Tex, 'Nederlandse studenten in de rechten te Padua 1545-1700' in: *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome* (1959): 45-165.

Chapter 6

- 1 Piero Camporesi, *Bread of Dreams*, 120-130.
- 2 H.K. Roessingh, *Inlandse Tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17de en 18de eeuw in Nederland* (Wageningen: Landbouwhogeschool 1976), 78-80; Benjamin B. Roberts, *Through the Keyhole*, 184-185; Thera Wijsenbeek, 'Ernst en Luim. Koffiehuizen tijdens de Republic' in: Pim Reinders & Thera Wijsenbeek (eds.), *Koffie in Nederland. Vier Eeuwen Cultuurgeschiedenis* (Zutphen: Walburg Pers, 1994), 35-54.
- 3 A.Th. van Deursen, *Plain Lives in a Golden Age. Popular Culture, Religion and Society in Seventeenth-Century Holland* (Cambridge: Cambridge University Press 1991), 103.
- 4 Iain Gately, *La Diva Nicotina. The Story of How Tobacco Seduced the World* (London: Simon & Schuster, 2001), 81; 35-54.
- 5 G.H. Betz, *Het Haagsche Leven in de Tweede Helft der Zeventiende Eeuw* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1900), 115.
- 6 Jan Kupp, 'Dutch Notarial Acts Relating to the Tobacco Trade of Virginia, 1608-1655' in: *William & Mary Quarterly* 30 (1973): 653-655.
- 7 Willem Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands Weeskind op zoek naar zichzelf*, 637, 641-643, P.C. Emmer, *The Dutch in the Atlantic Economy, 1580-1880: Trade, Slavery, and Emancipation* (Aldershot: Ashgate, 1998); Johannes Postma, *The Atlantic Slave Trade* (Gainesville: University Press of Florida, 2005).
- 8 Jon Kepler, 'Estimates of the Volume of Direct Shipments of Tobacco and Sugar from the Chief English Plantations to European Markets, 1620-1669' in: *Journal of European Economic History* 28 (1999): 115-138.
- 9 Gaskell argues that women in the early seventeenth century who smoked were seen as 'perverse and degraded'. Ivan Gaskell, 'Tobacco, Social Deviance and Dutch Art in the Seventeenth Century' in: H. Bock & T.W. Gaetgens (eds.), *Holländische Genremalerei im 17. Jahrhundert Symposium Berlin 1984* (Berlin: Mann, 1987), 127; S. Schama, *The Embarrassment of Riches*, 189; Eddy de Jongh, 'Vluchtige rook vereeuwigd. Betekenissen van tabaksgebruik in zeventiende-eeuwse voorstellingen' in: Flop Bool et al. (ed.), *Rookgordijnen. Roken in de kunsten: Van olieverf tot celluloid* (Amsterdam: Ludion, 2003), 85-126.
- 10 H.K. Roessingh, *Inlandse Tabak*, 63, 85.
- 11 Jan Jansz. Starter, *Friesche Lust-Hof*, 34-38.
- 12 Jacob Cats, *Proteus ofte minne-beelden verandert in sinne-beelden* (Rotterdam: Pieter van Waesberge, 1627), 5, 74-75; H. Luijten, "Het dertel wicht" in de Nederlandse emblematiek' in: *Kunstschrift* 42 (1998): 31-35.

- 13 Eveline Crone, *Het Puberende Brein*, 106-109.
- 14 Jacob Cats, *Proteus ofte minne-beelden veranderd in sinne-beelden*, 74-75.
- 15 Th. van der Meer, *Sodoms zaad in Nederland*, 168-169; Voetius complained about students smoking - which was also known as drinking (tobacco) and had the same addictive effects. He referred to their clouds of smoke resembling those of Sodom and Gomorrah. G. Voetius, *Inaugurele rede over godzaligheid te verbinden met de wetenschap gehouden aan de Illustre school te Utrecht op de 21ste augustus 1634* (Latijnse tekst opnieuw uitgegeven met Nederlandse vertaling, inleiding en toelichtingen door Dr. Aart de Groot) (Kampen: Kok, 1978), 63.
- 16 H.A. Bosman-Jelgersma, 'De lotgevallen van een apothekersleerling in het 17de-eeuwse Leiden' in: *Leids Jaarboekje* 79 (1987): 62-79.
- 17 H. Veendorp & L.G.M. Baas Becking, *Hortus Academicus Lugduno Batavus. The Development of the Gardens of Leyden University* (Haarlem: Ex Typographia Inchedaiana, 1938), 31-36.
- 18 Otto Sperling (1602-1681). Nils Büttner, *Herr P.P. Rubens: Von der Kunst, berühmt zu werden* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006), 93.
- 19 This testimony is included in Johann Neander, *Tabacologia: hoc est, tabaci seu nicotianae descriptio Medio-Chirurgico-Pharmaceutica* (Leiden: Isaac Elzevier, 1622), 221-225; J. Neander, *Traicté du Tabac ou Nicotiane, Panacee, Petun* (Lyon: Barthemy Vincent, 1626), 276-277. G.A. Brongers, *Nicotiana Tabacum. The History of Tobacco and Tobacco Smoking in the Netherlands* (Amsterdam: H.J.W. Brechts Uitgeversmaatschappij, 1964), 18-20.
- 20 Based on the research of I.M. Veldman, *Profit and Pleasure*, 50.
- 21 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 107.
- 22 I. van Dijk, *Academia Groningana 1614-1914*.
- 23 C.M. Ridderikhof, 'Het academisch leven in de Republiek. Een breuk met middeleeuwse tradities?' 15.
- 24 Elmer Kolfin, *The Young Gentry at Play*, 21-24; P. Ackermann, *Textfunktion und Bild in Genreszenen der niederländischen Graphik des 17. Jahrhunderts* (Alfter: VDG, 1993), 62-63.
- 25 J. Kiers & F. Tissink, *De Glorie van de Gouden Eeuw. Nederlandse kunst uit de 17de eeuw. Schilderijen, beeldhouwkunst en kunstnijverheid* (Zwolle: Waanders, 2000), 63.
- 26 R. Augustin, *Der Geschmack des Neuen. Das Motiv des Tabakrauchens und seine Modernität in niederländischen Kunst* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1998), 15-26.
- 27 R. Visscher, *Sinnenpoppen* (Amsterdam: Willem Jansz. Blaeu, 1614), 10.
- 28 D. Harley, 'The Moral Symbolism of Tobacco in Dutch Genre Painting' in: S. Lock (ed. et al), *Asbes to Asbes. The History of Smoking and Health* (Atlanta: Rodopi, 1998), 78-88.
- 29 Elmer Kolfin, *The Young Gentry at Play*, 21-24.
- 30 Johan Neander enrolled on September 12, 1616. Otto Sperling enrolled on July 18, 1619. Johan Neander also had a younger brother (or relative), Everardus Neander, who was enrolled at the age of 14 in the literatum faculty on January 1, 1617. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae*, 126, 132, 142.
- 31 Neander included the testimonies of Joost van Ravelingen (1573-1628), enrolled as a student of medicine at the University of Leiden on May 6, 1602, aged 29 years old of Antwerp, doctor of medicine; Adrianus Falcoburgius (1581-1650), who taught medicine at the University of Leiden from 1619-1650, Willem van der Meer, and Johann Neander, *Tabacologia: Hoc est tabaci seu nicotianae descriptio* (Leiden: Isaac Elzevier, 1622); In the 1626 French translation Neander states that smoking tobacco is a good antidote for syphillis: 'Il y en a qui tiennent, que le parfum du Tabac est un puissant antidote pour extirper la verolle'. J. Neander, *Traicté du Tabac ou Nicotiane, Panacee, Petun* (Lyon: Barthemy Vincent, 1626), 203-204; Roland Augustin, *Der Geschmack des Neuen*, 19-20.
- 32 H. Veendorp & L.G.M. Baas Becking, *Hortus Academicus Lugduno Batavus*, 38, 58.

- 33 Van Beverwijck studied at Leiden from 1611-1614. Johan van Beverwijck, *Schat der Gesontheit*, 136.
 34 Perk bases this statement on Van Beverwijck but does not reference which publication it is based on, and
 it cannot be found in *Schat der Gesontheit*. M. Perk, *Schetsen en Beelden* (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink en
 Zoon, 1900), 241.
- 35 IJsbrandt van Diemenbroeck, *Traktaat vande Peste, Tweede Boek* (Middelburg: Pieter van Goetthem, 1671),
 25. [Original: *Tractatus de Peste Neomagensi* (Nijmegen: 1646). See also Willem Th. M. Frijhoff's analysis of
 Van Diemenbroeck's treatise. Willem Th. M. Frijhoff, 'Gods gave afgewezen. Opzoek naar genezing van de
 pest: Nijmegen, 1635-1636' in: *Volkskundig Bulletin* 17 (1991): 143-171; Van Diemenbroeck enrolled at Leiden
 on November 1, 1627, aged 19 years old. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575-1875*, 205.
- 36 G.A. Brongers, *Nicotiana Tabacum*, 24-26, 194; S. Schama, *The Embarrassment of Riches*, 197.
 37 P. Scriverius, *Saturnalia. Ofte Poetisch Vasten-avond spel. Vervatende het gebruik ende misbruyk van den Taback*
 (Haarlem: Adriaen Roman, 1630), 21.
- 38 B.B. Roberts, 'Drinking Like a Man. The Paradox of Excessive Drinking for Seventeenth-Century Dutch
 Youths', 237-252.
- 39 Th. van der Meer, *Sodoms zaad in Nederland*, 168-169.
 40 D. Sturkenboom, *Spectators van Hartstocht*, 106-111.
 41 D. Souterius, *Nuchteren Loth*, 242.
 42 Dirck Pieterz. Pers, *Iconologia, of Uytbeeldinghe des Verstants van Cesare Ripa van Perugiaen* (Amsterdam:
 Dirck Pietersz. Pers, 1644), 213-214.
 43 L. F. Groenendijk, 'Pietistische vademecums voor zeevarenden', 126-139.
 44 Eddy de Jong, 'Vluchtige rook vereeuwigd. Betekenissen van tabaksgebruik in zeventiende-eeuwse voor-
 stellingen', 85-126, namely 92; G.A. Brongers, *Nicotiana Tabacum*, 72.
- 45 Piero Camporesi, *Bread of Dreams*, 137.
 46 Timmermans does not reference his suggestion of the use of hemp in Brouwer's biography. F. Timmer-
 mans, *Adriaen Brouwer* (Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon, 1946), 26.
- 47 M.A.G. de Jong, 'Staet van Oorlog'. *Wapenbedrijf en militaire hervormingen in de Republiek der Verenigde*
Nederlanden (1585-1621) (Leiden: University of Leiden, 2002), 127-128.
 48 The painting 'An Almoner Visiting a Hemp Factory' (1625-1630), unknown artist, Amsterdam Historical
 Museum, Amsterdam, The Netherlands. Inv. No. SA 1756.
- 49 Piero Camporesi, *Bread of Dreams*, 122-123.
 50 H.K. Roessingh, *Inlandse Tabak*, 85; G. Knuttel, *Adriaen Brouwer. The Master and his Work* (The Hague:
 L.J.C. Boucher, 1962), 26; F. Timmermans, *Adriaen Brouwer*, 26.
- 51 Rembert Dodoens, *Cruydt-Boeck* (Leiden: François van Ravelingen, 1608 [orig. 1554]), 805-806.
 52 G. Knuttel, *Adriaen Brouwer*, 23; K. Renger, *Adriaen Brouwer und das niederländische Bauerngenre 1600-1660*
 (München: Hirmer Verlag, 1986), 35-38.
- 53 M. Bianchi, 'Consuming Novelty: Strategies for Producing Novelty in Consumption' in: *Journal of Medi-*
eval and Early Modern Studies 28 (1998): 3-18.
 54 H.K. Roessingh, *Inlandse Tabak*, 59-60.
 55 Ivan Gaskell, 'Tobacco, Social Deviance and Dutch Art in the Seventeenth Century', 117-137, here 119-121.
 56 P.J.J. van Thiel, 'For instruction and betterment: Samuel Ampzing's Mirror of the vanity and unrestrained-
 ness of our age' in: *Simiolus* (24) (1996): 182-200.
 57 D. P. Pers, *Suyf-stad of Dronkaerts Leven*, 12.
 58 B.B. Roberts, *Through the Keyhole*, 140.
 59 J. Dekker, L. Groenendijk & J. Verberckmoes, 'Proudly Raising Vulnerable Youngsters. The Scope for
 Education in the Netherlands', 43-60.

- 60 R.B. Shoemaker, 'Reforming Male Manners: Public Insult and the Decline of Violence in London, 1660-1740' in: T. Hitchcock & M. Cohen (eds.), *English Masculinities 1660-1800* (London: Longman, 1999), 133-150, 151-166. Besides these markers, there were also other signifiers that youths considered to express masculinity such as speech and facial hair. See J. Kamensky, 'Talk Like a Man: Speech, Power, and Masculinity in Early New England' in: *Gender and History* 8 (1996): 22-47; W. Fisher, 'The Renaissance Beard: Masculinity in Early Modern England, 155-187.
- 61 L. Strate, 'Beer Commercials: A Manual on Masculinity' in: S. Craig (ed.), *Men, Masculinity, and the Media* (Newburg Park, Ca: Sage Publishers, 1992), 78-92.
- 62 M. Bennett, 'Military Masculinity in England and Northern France c. 1050-c. 1225' in: D.M. Hadley (ed.), *Masculinity in Medieval Europe* (London: Longman, 1999), 71-88.

Chapter 7

- 1 Maarten Hell & Emma Los, *Amsterdam voor vijf duiten per dag* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep, 2011).
- 2 Dirck Pietersz. Pers, *Bellerophon, of Lust der Wijsheyt* (Amsterdam: Willem van Beaumont, 1662); Katrien A.L. Daemen-De Gelder, 'H. Damman and the Emblems in Dirck Pietersz Pers's *Bellerophon* (Amsterdam, 1614)' in: J. Manning, Karel Porteman & M. van Vaeck (eds.), *The Emblem Tradition and the Low Countries* (Turnhout: Brepols, 1999), 157-176; B.H. Molkenboer O.P., 'Vondels drukker en uitgevers' *Vondelkroniek* 12 (1941): 34-70; B. van Selm, 'Licht op voorgeschiedenis van Dirck Pietersz Pers' *Bellerophon* of *Lust der Wysheyd*' in: *Nieuwe Taalgids* 77 (1984): 97-109.
- 3 Dirck Pietersz. Pers, *Bellerophon, of Lust tot Wijsheid. Begrijpende veel zeedighe, stichtelijcke en eerlijcke sinnebeelden met haere verklaringhen* (Amsterdam: Dirck Pietersz. Pers, 1614), title page.
- 4 Alessandro Arcangeli, *Recreation in the Renaissance: Attitudes Towards Leisure and Pastimes in European Culture, c. 1425-1675*, 14.
- 5 Louis Grijp, 'Muziek en literatuur in de Gouden Eeuw' in: L.P. Grijp et al. (ed.), *Een muziek geschiedenis der Nederlanden* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001), 245-254; M. De Wilde, *De lokroep van de Nachtegaal. Wereldlijke liedboeken uit de Zuidelijken Nederlanden (1628-1777)* (Antwerp: Unpublished dissertation University of Antwerp, 2011); M. De Wilde, *Ik ben getrouwd met een kwaai Griet: Lief en leed in Brussels liederen uit de 17de eeuw* (Leuven: Davidsfond Uitgeverij, 2011), 3-6.
- 6 B. van Selm, "Almanacken, lietjes, en somwijl wat wonder, wat nieus". Volkslectuur in de Noordelijke Nederlanden (1480-1800): Een onbekende grootheid' in: *Leidschrift* 5 (1989): 33-68.
- 7 A.G. Stewart, *Unequal Lovers: A Study of Unequal Couples in Northern Art* (New York, Abaris Books, 1978), 11-12; Buijnsters Smets, Jan Massys, *Een Antwerps schilder uit de zestiende eeuw* (Zwolle: Waanders, 1995), 95-102; Anouk Janssen, *Grijsaards in zwart-wit*, 255-262.
- 8 E.K. Grootes et al (ed.), *Wonderlike Avontuer van Twee Goelieven. Een verhaal uit 1624, uitgegeven door een werkgroep van Amsterdamse neerlandici* (Muiderberg: Dick Coutinho, 1988), 9-10.
- 9 L.P. Grijp, 'Van geuzenlied tot Gedenck-clanck. Eerste deel: Het geuzenlied in de Gouden Eeuw' in: *De Zeventiende Eeuw* 10 (1994), 119.
- 10 E.O.G. Haitsma Mulier, 'Geschiedschrijving op rijm in Nederland in de beginnende zeventiende eeuw: Dousa, Bor en Wachtendorp, bien étonnés de se trouver ensemble?' in: J. Tollebeek, G. Verbeek & T. Verschaffel (eds.), *De Lectuur van het Verleden. Opstellen over de geschiedenis van de geschiedschrijving aangeboden aan Reginald de Schrijver* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1998), 189-205.
- 11 L.P. Grijp, 'Van geuzenlied tot Gedenck-clanck. Eerste deel: Het geuzenlied in de Gouden Eeuw' 118-132; E.K. Grootes, 'Liedjes over de Tachtigjarige Oorlog in andere bundels dan het Geuzenliedboek' in: *De Zeventiende Eeuw* 13 (1997): 173-181.

- 12 Kees Zandvliet, *Mapping for Money: Maps, plans and topographical paintings and their role in Dutch overseas expansion during the 16th and 17th centuries* (Amsterdam: Batavian Lion International, 1998).
- 13 M. Spies, *Bij noorden om. Olivier Brunel en de doorvaart naar China en Cathay in de zestiende eeuw* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1994), 129-139; R. van Stipriaan, *Het volle leven. Nederlandse literatuur en cultuur ten tijde van de Republiek (circa 1550-1800)* (Amsterdam: Prometheus, 2002), 193-197.
- 14 R. van Gelder, *Het Oost-Indisch Avontuur. Duitsers in dienst van de VOC* (Nijmegen: Sun, 1997), 118-121; R. van Gelder, 'Noodzaak of nieuwsgierigheid. Reismotieven van Oostindiëgangers in de zeventiende en achttiende eeuw' in: *Indische Letteren* 8 (1993): 51-60.
- 15 R.M. Dekker & L.C. van de Pol, *The Tradition of Female Transvestism in Early Modern Europe* (Basingstoke: Macmillan, 1989), 9-10.
- 16 Ilja M. Veldman, Love Emblems by Crispijn de Passe the Elder: Rollenhagen's 'Emblemata', 'Cupid's Bow', 'Youthful Pleasures' and Other 'Charming and Useful' Prints' in: J. Manning, Karel Porteman & M. van Vaeck (eds.), *The Emblem Tradition and the Low Countries* (Turnhout: Brepols, 1999), 111-158; See also: Ilja M. Veldman, *Profit and Pleasure. Print Books by Crispijn de Passe* (Rotterdam: Sound & Vision Publishers, 2001).
- 17 For an excellent overview of this development, see the pioneer study by E.K. Grootes, 'Het jeugdig publiek van de 'nieuwe liedboeken' in de eerste kwart van de zeventiende eeuw' in: W. van den Berg & J. Stouten (eds.), *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen* (Groningen: Wolters-Noordhof, 1987), 72-88; K. Porteman, 'Embellished with Emblems: About the Incorporation of Emblems in Other Genres in Dutch Literature' in: A. Adams & A.J. Harper (eds.), *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe: Tradition and Variety* (Leiden: Brill, 1992), 70-89.
- 18 M. van Vaeck, "'Clink-Dicht Vande Ionghe Dochters int ghenerael": Een lofsonnet voor Boudewijn Jansen Wellens' 't Vermaeck der ieuight (Franeker 1612)' in: H. Duits, A.J. Gelderblom & M.B. Smits-Veldt (eds.), *Klinkend Boeket. Studies over Renaissancesonnetten voor Marijke Spies* (Hilversum: Verloren, 1994), 43-48.
- 19 Katrien A.L. Daemen-De Gelder, 'H. Damman and the Emblems in Dirck Pietersz Pers's *Bellerophon* (Amsterdam, 1614)', 157-176; B.H. Molkenboer O.P., 'Vondels drukker en uitgevers' 34-70; B. van Selm, 'Licht op voorgeschiedenis van Dirck Pietersz Pers' *Bellerophon* of Lust der Wysheyd', 97-109.
- 20 P.J. Kruijse, 'P.C. Hooft: een toontje lager. Over liedbundels, lettertypes en lezers' in: J. Jansen (ed.), *Zeven maal Hooft. Lezingen der gelegenheid van de 350ste sterfdag van P.C. Hooft* (Amsterdam: AD & L Uitgevers, 1997), 79-99; E.K. Grootes, 'Het jeugdig publiek van de "nieuwe liedboeken" in de eerste kwart van de zeventiende eeuw', 72-88.
- 21 Natascha Veldhorst, *Zingend door het Leven. Het Nederlandse Liedboek in de Gouden Eeuw* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009), 41.
- 22 P. Zumthor, *Daily Life in Rembrandt's Holland*, 75-76.
- 23 M. Spies, 'Zoals de ouden zongen, lazden de jongen. De overgang van zang-naar leescultuur in de eerste helft van de zeventiende eeuw' in: W. van de Berg & J.S. Buijnsters (eds.), *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen* (Groningen: Wolters-Noordhof, 1987), 89-109.
- 24 W. Frijhoff, 'Burgerlijk dichtplezier in 1650?' in: *Spiegel der Letteren. Tijdschrift voor Nederlandse Literatuurgeschiedenis en voor Literatuurwetenschap* 43 (2001): 248-269; R. Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1995), 215-222.
- 25 R. van Stipriaan, *Het volle leven*, 236-240.
- 26 A. van Dixhoorn & B.B. Roberts, 'Edifying Holland's Youth. The Chambers of Rhetoric in Seventeenth-Century Holland', 323-333.

- 27 Natascha Veldhorst, *Zingend door het Leven*, 31-47.
- 28 D.F. Scheurleer, *Nederlandsche Liedboeken. Lijst der in Nederland tot het jaar 1800 uitgegeven liedboeken* (Utrecht: HES, 1977 [orig. 1912]), 9.
- 29 C.P. Biens, *Handt-boecxken der Christelijcke Gedichten. Sinne-beelden ende liedkens* (Hoorn: Marten Gerbrantsz., 1635 [orig. 1627]); E.K. Grootes, 'Nuttige lessen voor jongeren. Cornelis Pietersz. Biens (1590/95-1645) en de gereformeerde jeugd' in: *Literatuur* 17 (2000): 152-158.
- 30 I. Teerinx, *Den Amsterdamschen Geestelijcken Lust-hof* (Amsterdam: Johannes Iaquet, 1637).
- 31 N. F. Noordam, 'Cats als volksoepvoeder', 1-13.
- 32 Ilja M. Veldman, Love Emblems by Crispijn de Passe the Elder: Rollenhagen's 'Emblemata', 'Cupid's Bow', 'Youthful Pleasures' and Other 'Charming and Useful' Prints', 111-158.
- 33 Natascha Veldhorst, *Zingend door het Leven*, 91; Books in general were a popular gift in the Dutch Republic in the early seventeenth century, see: Irma Thoen, *Strategic Affection? Gift Exchange in Seventeenth Century Holland* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006), 185-187; Ilana Krausman Ben-Amos, *The Culture of Giving: Informal support and gift-exchange in early modern England* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).
- 34 J. van Heemskerk, *Minne-kunst, Minne-baet. Minne-dichten, Mengel-dichten*, 64.
- 35 Lisa Jardine, 'In search of the "real" Dorothée van Dorp' in: *De Zeventiende Eeuw* 25 (2009): 37-52, here 43.
- 36 For an overview of how icons, idols, and saints conveyed norms and values, and served as educational role models for young and old alike in the late Middle Ages and early modern period, see: W. Frijhoff, *Heiligen, idolen, iconen* (Nijmegen: Sun, 1998).
- 37 J.A.N. Knuttel, 'Bredero's leven en liefden en de weg door zijn liedboek' in: *De Gids* 83 (1919): 61-96; H.H. Knippenberg, 'Bredero en Tesselschade's verliefdheid' in: *Tijdschrift voor Taal en Letteren* 25 (1937): 132-139; R. van Stipriaan, *Het volle leven*, 156-161.
- 38 I.H. van Eeghen, 'Magdalena Stockmans' in: *Amstelodamum* 41 (1954): 137-141; L. Koch, 'Bredero's laatste jaren en Bredero's studie jaren' in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal en Letterkunde* 48 (1929): 256-275; M. Spies, 'De andere Bredero' in: E. van Alphen & M. Meijer (eds.), *De canon onder vuur. Nederlandse literatuur tegendraads gelezen* (Amsterdam: Van Gennep, 1991), 31-48.
- 39 J.P. Naeff, *De waardering van Gerbrand Adriaenszoon Bredero* (Gorinchem: J. Noorduijn & Zoon, 1960), 19-26.
- 40 A. Peterkin, *One Thousand Beards. A Cultural History of Facial Hair* (Vancouver, Canada: Arsenal Pulp Press, 2001), 172.
- 41 P.J.J. van Thiel, 'De illustraties van Bredero's Liedboek' in: *G.A. Bredero's Boeterigh, Amourens en Aendachtigh Groot Lied-Boeck* Vol. 2 (Leiden: Martinus Nijhoff, 1983), 89-159; E.K. Grootes, '9 april 1622: Cornelis Lodowijcksz. van der Plasse ontvangt een privilege van de Staten-Generaal voor het drukken van alle werken van Bredero. Liedboeken' in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (ed.), *Nederlandse Literatuur. Een geschiedenis* (Groningen: Martinus Nijhoff, 1993), 202-206; G. Stuiveling (ed.), *Memoriaal van Bredero. Documentaire van een dichterleven* (Culemborg: Tjeenk Willink Noorduijn, 1970), 167-173; Several volumes of Bredero's *Tragische Historien* have been discovered along with 20 poems by Starter, one of which is an ode to Bredero, see: www.hum.uva.nl/bookmaster/bredero&starter.
- 42 For example see: Peregrine Horden (ed.), *Music as Medicine: The History of Music Therapy since Antiquity* (Aldershot: Ashgate, 2000); Eddy de Jong, 'Medicijn voor verdriet' in: Eddy de Jong (ed.), *Dankzij de Tiende Muze. 33 Opstellen voor Kunstschrift* (Leiden: Primavera Press, 2000), 130-138.
- 43 Adriaen van de Venne, *Zeeusche Nachtegael* (Middelburg: Jan Pietersz. van de Venne, 1623).
- 44 L.P. Grijp, 'De Rotterdamsche Faem-Bazuyn. De lokale dimensie van liedboeken uit de Gouden Eeuw' in: *Volkkundig Bulletin* 18 (1992): 23-78; 'Local songs books in the Golden Age' in: *Canadian Journal of Netherlandic Studies* 14 (1993): 76-83.

- 45 J.J. Starter, *Friesche Lust-hof*. (Facsimile of first print 1621 with introduction by J.H. Brouwer) (Zwolle: W.E.J.Tjeenk Willink, 1966).
- 46 De Wilde also argues that Cupid was a favorite symbol used in songbooks for young people in the Southern Netherlands during the 17th century. M. de Wilde, *'Ik ben getrouwd met een kwaaije Griet'*, 12-13.
- 47 Once in 1623, four times in 1626, five times in 1627, eleven times in 1634, and was also published in Utrecht in 1621 under another title, and nine times around 1628.
- 48 L.P. Grijp, 'Voer voor zanggrage kropjes' in: T. Bijvoet (ed.) *Bladeren in andermans hoofd: Over Lezers en Leescultuur* (Nijmegen: Sun, 1996), 99-105.
- 49 W.J.C. Buitendijk, 'Starter en Amsterdam' 200-210; R. van Stipriaan, 112.
- 50 W.J.C. Buitendijk, 'Het zedelijk en godsdienstig leven van J.J. Starter' in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal en Letterkunde* 70 (1952): 105-146; J.H. Kruizinga, 'Het avontuurlijke leven van Jan Jansz. Starter (1594-1628)' in: *Haagsch Maandblad* 21 (1944): 338-350.
- 51 David Beck, *Spiegel van mijn Leven: Een Haagse Dagboek uit 1624* (with an introduction and notes from Sv. E. Veldhuijzen (Hilversum: Verloren, 1993), 194-195).
- 52 Jan Jansz. Starter, *Boertigheden* (Amsterdam: Published by Paulus Aertsz van Ravesteyn for Dirck Pietersz. Voscuyl, 1621), 27.
- 53 H. Leeflang, 'Dutch landscape: The urban view. Haarlem and its environs in literature and art, 15th -17th century' in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 48 (1997): 52-116, esp. 53; J. de Meyere, 'Utrecht als centrum van pastorale schilderkunst' in: P. van den Brink & J. de Meyere (eds.), *Het Gedroomde Land. Pastorale schilderkunst in de Gouden Eeuw* (Zwolle: Waanders, 1993), 23-32.
- 54 S. Schama, *Landscape and Memory* (New York: Alfred A. Knopf, 1995), 526-538; See also: Robert C. Cafritz (ed.), *Places of Delight. The Pastoral Landscape* (Washington, DC, Phillips Collections, 1988).
- 55 A. McNeil Kettering, *The Dutch Arcadia. Pastoral Art and its Audience in the Golden Age* (Montclair, New Jersey: Boydell Press, 1983), 7-18.
- 56 Jaap Evert Abrahamse, *De Grote Uitleg van Amsterdam* 71-74; Ed Taverne, *In 't Land van Belofte: In de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680*, 143-156.
- 57 H. Leeflang, 'Dutch landscape: The urban view. Haarlem and its environs in literature and art, 15th -17th century', 52-116, esp. 67-68; C. Levesque, *Journey Through Landscape in Seventeenth-Century Holland. The Haarlem Print Series and Dutch Identity* (University Park, Pa.; Pennsylvania State University Press, 1994), 45-48; M. Spies, 'Helicon and Hills of Sand: Pagan Gods in Early Modern Dutch and European Poetry' in: H. Wilcox, (eds.), *Sacred and Profane: Secular and Devotional Interplay in Early Modern British Literature* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996), 225-236; W. Vogel, 'Zoveel bomen, zoveel zinnen' in: J.J. Temminck, N. Brink et al (ed.), *Haarlemmerhout 400 jaar: 'mooier is de wereld nergens'* (Haarlem: Schuyt & Co., 1984), 45-47.
- 58 S. Ampzing, *Beschryving ende lof der stad Haarlem* (Haarlem: Adriaen Roomen, 1628, [fasc. 1974]), 70-71; B. Bakker & H. Leeflang (eds.), *Nederland naar 't Leven. Landschapsprenten uit de Gouden Eeuw* (Zwolle: Waanders, 1993), 75-77; H. van Nierop, 'How to honour one city: Samuel Ampzing's vision of the history of Haarlem' in: *Theoretische Geschiedenis* 20 (1993): 268-282.
- 59 Natascha Veldhorst, *Zingend door het Leven*, 96-97.
- 60 Jan Buisman (eds.), *Duizend Jaar Weer, Winter en Water in de Lage Landen IV. 1575-1675* (Franeker: Van Wijnen, 2000).
- 61 J.C. Weydstraet & A.E. Drost, *Schoonhoofs Lust-prieelken, inhoudende verscheyden Minne-Lietjes als oock andere* (Utrecht: 1624), 10.
- 62 L.P. Grijp, 'De Rotterdamsche Faem-Bazuyn. De lokale dimensie van liedboeken uit de Gouden Eeuw' in: *Volkskundig Bulletin* 18 (1992): 23-78; 'Local songs books in the Golden Age' in: *Canadian Journal of Netherlandic Studies* 14 (1993): 76-83.

- 63 J. van Heemskerck, *Minne-kunst, Minne-baet. Minne-dichten, Mengel-dichten*, 371-389.
- 64 D.P. Snoep, 'Een 17de eeuws liedboek met tekeningen van Gerard ter Borch de Oude en Pieter en Roeland van Laer' in: *Simiolus* 3 (1968-1969), especially 105-107.
- 65 J.Harmensz. Krul, *Eerlycke Tytkorting. Bestaende in verscheyde Rymen* (Amsterdam: Pieter Jansz. Slyph, 1634), 72-74.
- 66 C.P. van Wesbusch, *Haerlemsche Duyn Vreucht* (Haarlem: Thomas Fonteyn, 1636).
- 67 'Nu wou de stramme gast wel rijden aen der heyden, En met een snellen keer den wagen omme-leyden, Hy wenscht te mogen zijn daer Kees met Aeffen speelt, En daermen uytter borst op alle bruggen heult'. Jacob Cats, *Spiegel van den Ouden ende Nieuwen Tijd* (Amsterdam, Jan Jacobsz. Schipper, 1665 [orig. 1634]), 169.
- 68 J. van Heemskerck, *Batavische Arcadia. Verhaal van een speelreijse* (The Hague: Johan Ykema's Uitgeverij, 1637[fasc.1925]), 32-39.
- 69 L. van de Pol, *Het Amsterdamse Hoerdom*, 132; D.J. Noordam, 'Kruisen en beethebben. Ontmoetingsplaatsen van homoseksuele mannen in de 17de en 18de eeuw' in: *Fibula: Orgaan van de Nederlandse Jeugdbond ter bestudering van de Geschiedenis* 37 (1996): 12-16; P. van den Brink, 'Verpozing en vertier voor Haarlemmers en passanten' in: J.J. Temminck, N. Brink et al (ed.), *Haarlemmerhout 400 jaar: 'mooier is de wereld nergens'* (Haarlem: Schuyt & Co., 1984), 89-96.
- 70 G.J. Quintijn, *De Hollandsche-Lijs met de Brabandsche Belij* 122; E. Kolfin, "'Drincken ende klincken kunje sien ter naeste plaet". De boekillustraties van Adriaen van de Venne in Quintijns De Hollandsche-Liis met de Brabandsche-Belij (1629)', 167-198; M. Keblusek, *Boeken in de hofstad*, 223-233; G. Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 79-81. These nocturnal acts of violence by the youth were by no means specific to Haarlem or other Dutch cities. In the early modern period (and still today) the night was for young people. For England see: P. Griffiths, 'Meanings of Nightwalkings in Early Modern England' in: *The Seventeenth Century* 13 (1998): 212-238.
- 71 E. Kolfin, 'Buiten eten en minnekozen in de 17de eeuw' in: *Kunstschrift* 3 (2001): 23-29; W. Franits, 'The Pursuit of Love. The Theme of the Hunting Party at Rest in Seventeenth-Century Dutch Art' in: *Konst-historik Tijdschrift* 4 (1992): 106-115.
- 72 For the Dutch parent-child relationship that was often interpreted as indulgent, see: B.B. Roberts, *Through the Keyhole. Dutch Child-rearing Practices in the 17th and 18th Century. Three Urban Elite Families* (Hilversum: Verloren, 1998), 175-180; and the treatment of the discussion culture in the Republic's multi-denominational society see Willem Frijhoff & Marijke Spies, *1650. Hard-won Unity* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004), 220-225.
- 73 L. van de Pol, *Het Amsterdamse Hoerdom*. M. Wingens, 'Jeugdige lichtzinnigheid en losbandigheid. Seksueel gedrag en seksuele beleving van studenten ten tijde van de Nederlandse Republiek', 7-28; R.M. Dekker, 'Sexuality, Elites, and Court Life in the late Seventeenth Century', 94-109; L. Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 129-135.
- 74 G.A. Bredero, *Moortje*; E.K. Grootes, *G.A. Bredero's Moortje en Spaanschen Brabander*, 396.
- 75 L.P. Grijp, 'De Rotterdamsche Faem-Bazuyn. De lokale dimensie van liedboeken uit de Gouden Eeuw', 23-78; 'Local songs books in the Golden Age', 76-83.
- 76 J. Koldewey, 'Wanneer de soete luyt heeft wel gestelde snaren...' in: *Tijdschrift voor oude muziek* 3-4 (1986): 69-75.
- 77 M. Kyrova, 'Music in Seventeenth-Century Dutch Painting' in: E. Buijsen & L. Grijp (eds.), *Music and Painting in the Golden Age* (Zwolle: Waanders, 1994), 53-54, and 260-262.
- 78 J.J. Starter, *Steeck-Boeckken, ofte 't vermaak der jeugdelijker herten* (Amsterdam: S. & W. Koene, 1786 [orig. 1624]), 7-12.
- 79 Openhartige Herten must have been published sometime after 1618 because some of the etchings are imita-

- tions of Cats's *Silenus Alcibiadis* and *Maechden Plicht* [Maiden's Plight]. M. van Vaeck, 'The *Openhartighe Herten* in Europe: Remarkable Specimens of Heart Emblematics' in: *Emblematica* 8 (1994): 261-291.
- 80 J.J. Starter, *Steecck-Boecxken*. 102; E. de Jongh, 'A bird's-eye view of erotica Double entendre in a series of seventeenth-century genre series' in: M. Hoyle (ed.), *Questions of Meaning. Theme and Motif in Dutch Seventeenth-Century Painting* (Leiden: Primavera Press, 2000), 21-58.
- 81 J.J. Starter, *Steecck-Boecxken*, 132-133. There is also an edition from 1725 in the Koninklijk Bibliotheek, The Hague.
- 82 L.P. Grijp, 'De Rotterdamsche Faem-Bazuyn. De lokale dimensie van liedboeken uit de Gouden Eeuw', 23-78; I. Leemans, *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700* (Nijmegen: Vantilt, 2002), 89-99.

Epilogue

- 1 Benjamin B. Roberts & Leendert F. Groenendijk, 'Moral Panic and Holland's Libertine Youth of the 1650s and 1660s' in: *Journal of Family History* 30 (2005): 327-346.
- 2 More than a year after his row with the municipal guard of Groningen, on April 25, 1630, Copes enrolled at the University of Leiden as a law student. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575-1875*, 226; Aart Vos, *Burgers, Broeders en Bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2007), 89; Charles de Mooij, 'Op bezoek bij de familie Copes' in: Charles de Mooij & Aart Vos (eds.), *'s-Hertogenbosch Binnenskamers* (Zwolle: Waanders, 1999), 78-100; G.C.M. van Dijk, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustrere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973* (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1973), 321; H. Bots, I. Matthey & M. Meyer, 'Noordbrabantse studenten, 1550-1750' in: *Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland* 44 (Tilburg: Contact, 1979), 437-438.
- 3 Willem Frijhoff & Marijke Spies, 1650, *Hard-Won Unity*, 507.
- 4 W. Frijhoff, *Heiligen, Idolen, Iconen*, 39-42; W.M. den Hertog, 100 *Portretten van Godgeleerden in Nederland uit de 16e, 17e en 18e eeuw*; B.S. Gregory, *Salvation at the Stake. Christian Martyrdom in Early Modern Europe* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1999), 187-195. For an equally fascinating study of how the Roman Catholic iconic tradition and miracles were adapted by Protestants after the Reformation, see: F.A. van Lieburg, *Merkwaardige Voorzienigheden. Wonderverhalen in de geschiedenis* (Zoetermeer: Meinema, 2001).
- 5 L.F. Groenendijk & F.A. van Lieburg, *Voor Edeler Staat Geschapen: Levens- en Sterfbedbeschrijvingen van Gereformeerde Kinderen en Jeugdigen uit de 17de en 18 Eeuw* (Leiden: Groen, 1991); Leendert F. Groenendijk, Fred A. van Lieburg & John Exalto, "'Away with all my Pleasant Things in the World...'" Model Deathbed Accounts of Two Young Victims of the Plague of 1664 in the Dutch Town of Leyden' in: *Paedagogica Historica* 23 (2009): 1-18.
- 6 Willem Frijhoff, *Heiligen, Idolen, Iconen*, 47; B.S. Gregory, *Salvation at the Stake*.
- 7 'Proud to be Dutch. The role of war and propaganda literature in the shaping of an early modern Dutch identity (1648-1815)' headed by Lotte Jensen and funded by Nederlands Wetenschap Organisatie.
- 8 Judith Pollmann, 'No Man's Land. Reinventing Netherlandish Identities, 1585-1621' in: Robert Stein & Judith Pollmann, (eds.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden: Brill, 2010), 241-261.
- 9 Johan van Beverwijk, *Schat der Gesondheyt* II, 192, on citation from S. Schama. *The Embarrassment of Riches*, 495.
- 10 D.F. Scheurleer, *Van varen en vechten. Verzen van tijdgenoten op zeehelden en zeeslagen, lof- en schimpdichten, matrozenliederen* Vol. 1-3 (The Hague: Martinus, 1914).

- 11 C. Lawrence, 'Hendrick de Keyser's Heemskerk monument: the origins of the cult and iconography of Dutch naval heroes' in: *Simiolus* 21 (1993): 265-295, namely 272; O. Ranum (ed.), *National Consciousness, History, and Political Culture in Early-Modern Europe* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1975), 1-19.
- 12 Ronald Prud'homme van Reine, *Admiraal Zilvervloot. Biografie van Piet Hein* (Amsterdam: Arbeiders Pers, 2003), 139-165; C. Lawrence, 'Hendrick de Keyser's Heemskerk monument', 281.
- 13 Willem Frijhoff, *Heiligen, Idolen, Iconen*, 46-51.
- 14 Ronald P. de Graaf, *Oorlog, Mijn Arme Schapen*, 202-207.
- 15 Van Nimwegen postulates that under the leadership of Maurits and his cousin Willem Lodewijk, a tactical revolution had taken place in the Dutch army in the early seventeenth century, but the organizational structure remained unchanged and continued to be implemented by mercenaries and military entrepreneurs until later in the seventeenth century when William III of Orange and Captain-General of the Union took command and introduced changes in the organization of the army. Olaf van Nimwegen, *The Dutch Army and the Military Revolutions 1588-1688* (Suffolk: Boydell Press, 2010), 95-116.
- 16 Christi M. Klinkert, *Nassau in het Nieuws. Nieuwsprenten van Maurits van Nassaus Militaire Ondernemingen uit de periode 1590-1600* (Zutphen: Walburg Pers, 2005), 57-68.
- 17 Willem Frijhoff & Marijke Spies, 1650, *Hard-Won Unity*, 99.
- 18 H. van Nierop, *Het Verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, Terreur en Recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam: Bert Bakker, 1999), 255; H. Perry Chapman, 'Propagandist Prints, Reaffirming Paintings: Art and Community during the Twelve Years' Truce' in *The Public and Private in Dutch Culture of the Golden Age* eds. A.K. Wheelock Jr. & A Seeff (Newark, Del: University of Delaware Press, 2000), 43-63.
- 19 D. Kunzle, *From Criminal to Courtier. The Soldier in Netherlandish Art 1550-1672* (Leiden: Brill, 2002), 573-588.
- 20 J.I. Israel, *The Dutch Republic*. 433-449.
- 21 A. Jensen Adams, 'Civic guard portraits: private interests and the public sphere' in: R. Falkenberg, J. de Jong, H. Roodenburg & F. Scholtens (eds.), *Beeld en zelfbeeld in de Nederlandse kunst, 1550-1750* (Zwolle: Waanders, 1995), 169-197; C. Tümpel, 'De invloed van de Nederlandse Opstand op de iconografie van de Amsterdamse schuttersstukken' in: *De Zeventiende Eeuw* 10 (1994): 133-140; Gary Schwartz, *The Night Watch* (Zwolle: Waanders, 2002).
- 22 According to Kees Schulten, Maurits's military successes were not necessarily due to innovation and the superiority of his army and strategy over the Spanish, but primarily because he just had good luck. K. Schulten, 'Prins Maurits (1567-1625), legerhervormer en vernieuwer van de krijgskunde, of trendvolger?' in: *Armamentaria* 35 (2000): 7-22.
- 23 J.I. Israel, *The Dutch Republic*, 460; W. Kloek, 'Prins Maurits en de beeldende kunst' in: K. Zandvliet (ed.), *Maurits Prins van Oranje* (Zwolle: Waanders, 2000), 139-159.
- 24 G.E. Harline, *Pamphlets, Printing, and Political Culture in the Early Dutch Republic* (Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1987); A similar development occurred in the republics of Renaissance Italy. R. Starn, 'Reinventing Heroes in Renaissance Italy' in: *Journal of Interdisciplinary History* 17 (1986): 67-84.
- 25 Ronald P. de Graaf, *Oorlog, Mijn Arme Schapen*, 432.
- 26 M.E.H.N. Mout, 'The Youth of Johan Maurits and the aristocratic culture in the early seventeenth century' in: E. van den Boogaart (eds.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen 1604-1679. A Humanist Prince in Europe and Brazil* (The Hague: The Johan Maurits van Nassau Stichting, 1979), 12-38.
- 27 Ronald P. de Graaf, *Oorlog, Mijn Arme Schapen*, 435, 501.
- 28 J.A. de Moor, 'Experience and experiment: Some reflections upon the military developments in 16th and 17th century Western Europe', 17-32; H.S. van der Straaten, *Maurits de Braziliaan. Het levensverhaal van Johan Maurits van Nassau-Siegen, stichter van het Mauritsbuis, gouverneur-generaal van Nederlands-Brazilië, stadhouder van Kleef 1604-1679* (Amsterdam: Van Soeren & Co, 1998), 5-7.

- 29 Jochai Rosen, *Soldiers at Leisure. The guardroom scene in Dutch genre painting of the Golden Age* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010), 43-70.
- 30 E. Borger, *Geschilderde Wachtlokalen. De Hollandse Kortegaard uit de Gouden Eeuw* (Zwolle: Waanders, 1996), 20.
- 31 M.C.C. Kersten, 'Interieurstukken met soldaten tussen circa 1625 en 1660. Een verkenning' in: M.P. van Maarseveen, J.W.L. Hilkhuijsen & J. Dane (eds.), *Beelden van een strijd. Oorlog en kunst voor de vrede van Munster 1621-1648* (Zwolle: Waanders, 1998), 183-215.
- 32 E. Borger, *Geschilderde Wachtlokalen*, 13; E. de Jongh, 'A Bird's-Eye View of Erotica. Double entendre in a series of seventeenth-century genre scenes', 21-58, esp. 48-49; H. Roodenburg, 'To Converse Agreeably: Civility and the Telling of Jokes in Seventeenth-Century Holland', 112-133.